تحقیقی مجلہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(چھیماہی)

جلد39، شمارہ1، مسلسل شمارہ نمبر 77

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

نائب مدیر
ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ ہدایتاں

1۔ مقالہ اَن چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ اِن پیج پروگرام 14 فونٹ وِچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے اَن چھپے ہوون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وِچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وِچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وِچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جنہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہوسکن۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھر اَجیہے ہوون جنہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وِچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جنھاں سرناویاں نوں پُوردا اے یاں جس وی کھیتر دا ویروا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Folk، Feminist، Colonial، Social & Political Culture، وغیرہ

5۔ مقالے وِچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وِچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقعے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوتھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وِچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وِچ لکھتیاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وِچ انگریزی اکھراں وِچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، مآخذاں تے کتابیات لئی "کھوج" لئی ہیٹھلے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔ جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 37۔

کتابیات وِچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء

مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، "جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین"، کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء): 12۔

مآخذاں یاں کتابیات وِچ اندراج:

پال، جمیل احمد، "جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین" کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء) 9-28

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لکھک دا ناں وی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق "کھوج" وِچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں "کھوج" وِچ شامل کیتا جاندا اے یا نہیں کیتا جاندا۔

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style|_chicago.htm

مدیر:

مجلہ کھوج۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Ph&Fax: 042-99210834

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حمد و نعت

حمد ہزار کروڑ ثنائیں پاک خداوند تائیں
اوہ ہے خالق مالک ہر شے مشرق مغرب تائیں

اس دا نام جپن سب چیزاں وچ زمین آسماناں
اوہو آحد واحد سائیں ہے لا مشکل یگانا

ذکر کرے جو اُس دا ہر دم اوہ مذکور ہو جاوے
عارف لوکاں ذکر اوہدے وچ دن تے رات وہاوے

کر لے ذکر غلام جیلانی توں بھی دلیں زبانی
عارفاں دے وچ شامل ہوویں ہے سے نور پیشانی

ہون کروڑ سلام صلوٰتاں عرب عجم دے والی
روز قیامت جس دے در پر اُمت سب سوالی

اوہ ہے پاک محمدؐ سرور حسبوں نسبوں عالی
جس نے بُت پرستاں تائیں روشن راہ وکھائی

عرب اڑب سب ملکاں نالوں جاہل وچ گمراہی
پاک نبی نے عارف کیتے کیتی دور گمراہی

سب ملکاں تھیں افضل کر کے اڑب عرب وکھلائے
دل تے منے حکم جنہاں نے سارے مطلب پائے

(غلام جیلانی شاہ)

فہرست

اداریہ

کھوج دے ایس شمارے وچ پہلا مضمون متی کھوج دے حوالے نال ہے جیہڑا اٹک دے نیڑے وسدے اک صوفی بزرگ مولانا محمد علی دے کتب خانے وچ موجود پنجابی دے قلمی نسخیاں دی جانکاری اے۔ داستان تے دینی وفقہی ادب دی متی کھوج کرن والیاں لئی ایہ لیکھ بہت اہمیت رکھدا اے۔ انج ای قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں وچ عالماں دی رائے، جو لوکائی اندر سوچ تے فہم دے نویں امکان کھولدی اے، ایس پکھوں ڈاکٹر محمود الحسن بزمی دا لیکھ سراہن جوگ ہے۔ جیویں جھرنیاں چوں جھیلاں تے دریا آتے دریاواں توں سمندر بن دے نیں انجے ادبی صنفاں وی اک دوجے نال وان پروان کردیاں اک دوجے چوں نکلدیاں نیں۔ تیجا مضمون ''سفرنامہ: ہڈ بیتی دا اک روپ'' ہے، انج ای سفرنامہ تے ہڈ بیتی دوویں ادبی صنفاں وچوں اک دوجے دیاں صورتاں ویکھن دا ادبی لطف ایس لیکھ چوں مانیا جا سکدا اے۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی دا مضمون ''پنجابی زبان دی لسانیاتی تحقیق: اک مختصر جائزہ'' لسانیاتی تحقیق کرن والیاں لئی رہنمائی ہے۔ ''پنجابی ناول وچ مزاحمتی مہاڑ'' انسانی جیون وچ ہوون والے مختلف دھرواں نوں ظاہر کرن دے نال نال سماجی جاگرتی دی کسوٹی دیندا اے۔ ایہ مضمون ادب دے تے سماج دے مُڈھ حلے تعلق، ایہدی سگویں جانکاری تے منکھی ہوند دے تت ول اک اُلیل، اک ہنگورے دی دس پاندا اے۔ جد کہ ڈاکٹر نوید شہزاد دا مضمون پنجابی شاعری دے نوکلاسیکی دور تے پنجابی دی طویل نظم ادبی مہاڑاں تے ہیئتی تجربیاں دی مکمل جانکاری دیندا اک بھرواں لیکھ ہے۔ انج ایس شمارے وچ زبان وادب دی تحقیق دے حوالے نال قدیم تے جدید دوویں روپ پیش کیتے گئے نیں۔

''کھوج'' لئی نویں لیکھ ایس پندھ نوں ہور اگے لے جان گے۔ ایس لئی مقالہ نگاراں اگے بینتی اے کہ ایہدے وچ دتیاں ہدایتاں مطابق لیکھ لکھ کے گھلن تاں جے ایس علمی تے تحقیقی ریت نوں اگانہہ توریا جا سکے۔

.... مدیر

* ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد

کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈیؒ (مکھڈ شریف)

دے پنجابی خطی نسخے

مکھڈ شریف ضلع اٹک دی دکھن لہندی نکڑ اُتے دریائے سندھ دے چڑھدے بنے وسدا اِک مشہور تے تاریخی قصبہ ہے۔ اٹک شہر توں 135 کلومیٹر تے راول پنڈی توں 160 کلومیٹر دی پندھ تے وسدا ایہ قصبہ سیاسی، سماجی، تجارتی، مذہبی تے روحانی پکھوں چوکھی اہمیت رکھدا ہے۔ ایہدی اُساری، پچھوکڑ تے ناں بارے اڈو اڈ روایتاں لبھدیاں نیں۔ اِک روایت موجب "مکھڈ" ناں دا قصبہ پہلاں کالاباغ (ضلع میانوالی) توں داہ میل دے پینڈے تے دریائے سندھ دے لہندے بنے ڈھنگوٹ پہاڑی اُتے آبادسی۔ ایہ قصبہ لون دی اِک وڈی منڈی ہون پاروں آل دوالے وچ چوکھا مشہور سی تے لون دے وپاری اوتھوں مال لین واسطے آندے جاندے سن۔ علاقہ اُگا تے اجاڑ ہون پاروں ایتھے لٹیریاں تے ڈاکوواں دا راج سی تے اوہ آندے جاندے راہیاں تے وپاریاں نوں اکثر لُٹ لیندے سن۔ محفوظ تھاں دی کھوج دے سٹے پاروں موجودہ تھاں نوں مناسب تھاں سمجھدیاں ہویاں پوری وستی نوں ایتھے وسایا گیا۔ اشرف فیض پراچہ ہوراں نے اس گل توں وکھری روایت نقل کیتی ہے؛ اوہ لکھدے ہن:

> "پرانا مکھڈ ایک پہاڑی بہ نام "مکھڈ سر" پر واقع ہے جو دریائے سندھ کے مغربی کنارے پر موجودہ جگہ کے بالمقابل ہے؛ اس کے کھنڈرات اب بھی موجود ہیں اور پرانا مکھڈ یعنی "راڑہ مکھڈ" کہلاتے ہیں۔ ماضی میں اس قصبے پر انڈس اسٹیم فلوٹیلا کا اختتام ہوتا تھا، جس کے جہاز کوٹڑی تک سامان لے کر جاتے تھے۔ اس دریائی بیڑے کی جگہ ایک عرصہ ہوا ریل نے لے لی ہے۔ 1881ء میں مکھڈ کی آبادی 4195 نفوس پر مشتمل تھی جس میں 3635 مسلمان او 5604 ہندو تھے۔ آبادی کا بیشتر حصہ پراچگان، وسطی ایشیا کے تاجروں، ساغری خٹک، بانگی خیل، نیازی اور اعوان اقوام پر مشتمل تھا۔"(1)

لیفٹیننٹ کرنل سی ایم میک گریگر اپنی کتاب "سنٹرل ایشیا" وچ مکھڈ دا تعارف انج کراندے نیں:

> "یہ قصبہ ڈھلوان سطح پر ریتلی چٹانوں کے اوپر واقع ہے جن کے نیچے دریائے

سندھ بہتا ہے۔اس کے تعمیر شدہ مکانات بالائی ڈھلوان سے دریا کے کنارے تک اس علاقہ میں واقع ہیں جو کہ مکھڈ نامی نالے اور دریائے سندھ کے سنگم کے درمیان ہے۔ پرانا مکھڈ دریائے سندھ کے دائیں کنارے پر سوہان سے اوپر پہاڑی پر واقع ہے جس کے کھنڈرات آج بھی نظر آتے ہیں۔ یہ قصبہ غالباً اٹھارویں صدی کے شروع میں اپنی موجودہ جگہ پر دوبارہ تعمیر کیا گیا۔ابتدا میں قصبے کے گرد فصیل تھی جس کے باعث یہ محدود اور متحد تھا۔ستون اور شہتیر قصبے کے بالائی دروازے کی آج بھی نشان دہی کرتے ہیں اور دیوار کے آثار جنوب مغربی زاویے میں ملتے ہیں۔مکھڈ نالے اور دریائے سندھ کے سنگم کے اوپر پرانے قلعے کے آثار آج بھی موجود ہیں۔"(2)

پاکستان بنن تیکر ایہ قصبہ وڈی تے اہم تجارتی منڈی دی حیثیت رکھدا سی۔دریائے سندھ اس دا وڈا تجارتی وسیلہ سی کیوں جے مال بردار کشتیاں دُوروں دُوروں تجارت دا مال لے کے آندیاں سن تے انج مکھڈ منڈی وچ بپاریاں تے سوداگراں دا ہر ویلے اِک میلہ جیہا لگا رہندا سی۔ایتھوں مال پنجاب، کشمیر، کابل تے دوجیاں تھانواں نوں ٹوریا جاندا سی۔ملک ریاض الدین ہوریں لکھدے ہن:

"پنجاب کو جانے کے لیے مکھڈ سے ملحق ہی شیر شاہ سوری روڈ بھی موجود ہے۔ مال بردار کشتیوں کے لنگر انداز ہونے کے لیے یہاں پر کئی گودیاں تھیں جن کے آثار اب بھی موجود ہیں۔موجودہ تھانہ مکھڈ کی عمارت اصل میں نمک منڈی تھی، جہاں سے رتھوں کے ذریعے مال پنجاب کے بڑے بڑے شہروں کی طرف منتقل کیا جاتا تھا۔"(3)

مکھڈ منڈی دے وڈے بپاری ہندو سن ، پاکستان بنن پاروں ایتھوں دے سب ہندو تاجر امرتسر تے ہندوستان دے دوجیاں علاقیاں ول ہجرت کر گئے، اوہناں دے جان نال اچن چیت مکھڈ دی منڈی جیویں اُجڑ گئی۔دوجے نمبر تے مکھڈ دی تجارت پراچیاں دے ہتھ سی۔اوہناں دی تجارت دا سلسلہ وچکارلے ایشیا تائیں کھلریا ہویا سی؛مکھڈ منڈی دے اُجڑن پاروں اوہناں وی ایتھوں اپنے کاروبار نوں سمیٹیا تے دوجے علاقیاں تے تجارتی مرکزاں دا رُخ کیتا۔پراچیاں دے جان مگروں مکھڈ دی تجارتی حیثیت اُکا ختم ہو کے رہ گئی۔

انگریزی راج سمے سیاسی طور تے ایہ قصبہ اُگھڑ کے ساہمنے آیا۔مکھڈ دے دو مشہور خاندان "خوانینِ مکھڈ" تے "پیرانِ مکھڈ" انگریزی راج وچ سیاست دی گدی اُتے راج کردے رہے۔ ایہناں دوہاں خانداناں دے سر اُتے انگریزی حکومت دا ہتھ رہیا۔انگریزی فوج لئی سپاہیاں دی بھرتی

واسطے دوویں خاندان اِک دوجے توں ودھ کے انگریزاں دے مددگار رہے ۔ ایس خدمت دے سٹے وچ اوہناں نوں جاگیراں، انعامات تے عہدے لبھے تے اوہناں دی سیاسی حیثیت پہلے نالوں ہور تگڑی ہوئی ۔ پاکستان بنن مگروں ایہناں خانداناں دا پہلے والا زور تاں ٹُٹ گیا پر فیر وی سیاست وچ اوہناں اپنی حیثیت نوں کسے نہ کسے سطح تے قائم رکھیا تے سماج وچ اپنے اثر رسوخ دی فضا قائم رکھن دا اُپرالا کیتا۔ مکھڈ دے خاناں دے خاندان وچ غلام مصطفیٰ خان، غلام محمد خان، شیر محمد خان تے شیر احمد خان ہوراں چوکھی نامنا کھٹی ۔ پیراں دے ٹبر وچوں سید غلام عباس، سید لعل بادشاہ، سید صفی الدین تے سید عباس محی الدین ہوراں سیاست وچ ناں کمایا۔ مکھڈ دے ایہناں دوسیاسی خانداناں توں اڈ اِک ہور گھرانہ وی چوکھا مشہور رہے تے ایہہ گھرانہ "مولویانِ مکھڈ" دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ مکھڈ دے ایس مولوی گھرانے نے مذہبی تعلیم دے کھلار تے روحانی کھیتر دے گھیر نوں موکلا کرن وچ چوکھا حصہ پا کے شہرت کھٹی ۔ ایس سلسلے دا مُڈھ مولوی محکم الدین مکھڈی ہوراں بدھا؛ اوہناں دے وصال مگروں اوہناں دے اُسارے دینی مدرسے نوں نویں رنگ نال اوہناں دے شاگرد مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں اگے ٹوریا۔ مولوی محمد علی اِک وڈے عالم، صوفی تے شاعر سن ۔ مولوی محمد علی مکھڈی نے مدرسے دے نال نال اِتھے اِک کتب خانے دی وی نیہہ دھری؛ ویلا گزرن دے نال نال ایس کتب خانے وچ وادھا ہوندا رہیا تے اوہناں دے خلفا تے جانشیناں اپنی اپنی ہمت موجب اس کتب خانے دی اُساری وچ اپنا سیر رلایا۔ مکھڈ شریف دا ایہہ کتب خانہ اپنے نادر تے دُرلبھ خطی نُسخیاں تے کم یاب کتاباں پاروں پاکستان دے چوٹی دے نجی کتب خانیاں وچ شامل ہے۔ پاکستان سگوں باہروں وی کھوج کار تے سکالر ایس کتب خانے توں لابھ چُکن لئی مکھڈ دا رُخ کردے ہن ۔

کتب خانے دے بانی مولوی محمد علی مکھڈی 1164ھ بہ مطابق 1750ء نوں چڑھدے پنجاب دے مشہور شہر بٹالہ وچ پیدا ہوئے ۔ آپ دے والد محترم دا ناں محمد شفیع ابن محمد داؤد جلال آبادی سی ۔ اُگھے نقش بندی بزرگ شاہ غلام علی نقش بندی آپ دے مسیر [خالہ زاد] سن ۔ مولانا دی نکے عمرے اوہناں دے ماپے ایس دُنیا توں چلانا کر گئے ۔ آپ ہوراں دے وڈے بھرا مولوی عبدالرسول ہوراں آپ نوں پالیا پوسیا۔ وڈے بھرا توں اڈ مولوی ہوراں میاں جنوۃ اللہ بٹالوی، مولوی اسداللہ بہاول پوری تے میاں مصطفیٰ جی پشاوری توں تعلیم حاصل کیتی۔ ہور تعلیم حاصل کرن دی کھچ آپ نوں مولانا محکم الدین مکھڈی دے مدرسے وچ لے آئی ۔ اِتھے چھیتی ای اوہ مولانا محکم الدین مکھڈی دے خاص شاگرداں وچ گنے جان لگے۔ مولانا محکم الدین مکھڈی دے وصال مگروں اوہناں مکھڈ نوں چھڈن دا ارادہ کیتا پر پنڈ دے لوکاں نالے مولانا محکم الدین دے مریداں اوہناں نوں اِتھے ای رُکن تے مجبور کر دتا ۔ مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں نے اپنے استاد مولوی محکم الدین مکھڈی دے مدرسے نوں نویں سروں

آباد کیتا۔ اوہناں دے چنگے پربندھ تے پڑھان دے نویکلے ڈھنگ پاروں چھیتی ای دُوروں دُوروں خلقت علم پڑھن اوتھے آن لگ پئی۔کابل، قندھار، بخارا تے ثمرقند تیکر دے طالب علم اوہناں دے درساں وچ رلت کردے سن۔مولوی محمد علی مکھڈی مرشد دی بھال وچ خواجہ سلیمان تونسوی دے آستانے تائیں جا اپڑے۔ پیر پٹھان ہوراں دی نگاہ نے اوہناں دے اندر دے ولی نوں پچھان لیا تے اوہناں نوں چھیتی ای خلافت توں نواز دِتا۔مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں نوے سال دی لمی عمر پا کے 29 / رمضان المبارک 1253ھ بمطابق 1837ء نوں ایس جہان نوں خیر باد آکھیا۔آپ دا مزار مکھڈ شریف وچ ہے جتھے ہر سال اوہناں دا عرس منایا جاندا ہے تے دُوروں نیڑیوں خلقت کٹھی ہوندی ہے۔مولوی محمد علی دے شاگرداں وچ خواجہ شمس الدین سیالوی جیہے اُچ کوٹی عارف، صوفی تے عالم وی شامل ہن۔اوہناں دے خلیفیاں دی تعداد ٹھیک سر معلوم نہیں؛ معلوم خلفا وچ حافظ عابد جی مہاروی، مولانا زین الدین مکھڈی، قاضی بہا الدین قریشی، حافظ خیر اللہ پراچہ، مولوی کعب ظہیر، میاں ابراہیم احمد لنگڑیالی، مولوی رحمت اللہ بٹالوی تے مولانا میاں محمد احسن (میکی ڈھوک) دے ناں خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔

مولوی محمد علی مکھڈی وڈے عالم تے صوفی ہون دے نال نال اُچ کوٹی شاعر وی سن۔اوہناں نے پنجابی تے فارسی وچ جو کلام یادگار چھڈیا اُس توں اوہناں دی کلاکاری تے شاعرانہ ہنرمندی ظاہر ہوندی ہے۔اوہناں دی پنجابی سی حرفی فکر دی ڈونگھیائی تے فن دی پکیائی دا چنگا نمونہ ہے۔2005ء وچ صاحب زادہ محمد ساجد نظامی ہوراں اوہناں دے فارسی تے پنجابی کلام نوں ''محرابِ دعا'' دے سرناویں ہیٹھ چھاپ کے ونڈیا ہے۔مولوی محمد علی مکھڈی ہوراں اپنے علمی ذوق تے ادبی مزاج پاروں مکھڈ شریف وچ کتب خانے دی نینہہ دھری۔کتب خانے دے مُڈھ بارے محمد ساجد نظامی لکھدے نیں:

> ''.....طلبہ کی تعداد میں روز بہ روز اضافہ ہوتا چلا گیا یوں درس گاہ میں اچھی خاصی تعداد ہو گئی۔طلبہ کے لیے کتب منگوائی گئیں، خطی نسخے جمع ہوئے۔کچھ طلبہ خود فارغ وقت میں اپنے اسباق کے لیے ایک الگ نسخہ یا بیاض اپنے ہاتھ سے تیار کر لیتے۔اس کے علاوہ اساتذہ کے لیکچر یا درسی یادداشتوں کو کتابی صورت میں مرتب کیا گیا؛ اس طرح کتابوں کی اچھی خاصی تعداد جمع ہو گئی۔''(4)

مولوی محمد علی مکھڈی دے وصال مگروں اوہناں دے دو خلفا محمد عابد جی مہاروی تے مولانا زین الدین مکھڈی ہوراں نہ صرف کتب خانے دی چنگی حفاظت کیتی سگوں اوہدے وچ نویاں کتاباں دا وادھا وی کیتا۔مولانا زین الدین مکھڈی تے کتاباں دے عاشق سن تے جتھوں اوہناں نوں کوئی چنگی کتاب لبھدی اوہ کتب خانے وچ لیان دا جتن کردے۔اوہ کاتب وی سن تے اوہناں دے ہتھ دے لکھے کئی کھرڑے وی موجود ہن۔مولانا محمد الدین ہوراں اپنی کتاب ''تذکرۃ الصدیقین'' وچ اوہناں دی

کتاب دوستی دے کئی واقعے بیان کیتے ہن۔ اوہناں مگروں کتب خانے دا انتظام مولانا غلام محی الدین ہوراں سنبھالیا۔ اوہناں دے سمے کتاب خانے دی نویں عمارت بنائی گئی تے کتاباں دی تعداد وچ وی چوکھا وادھا ہویا۔ محمد ساجد نظامی اوہناں دے زمانے نوں کتب خانے دا سنہرا زمانہ آکھدیاں ہویاں لکھدے ہن:

"مکھڈ شریف کی یہ درس گاہ اب برصغیر کی مستند درس گاہوں کی صف میں شامل ہو چکی تھی سو کئی خطی نسخے بخارا و سمرقند سے احباب بہ طور تحفہ لانے لگے۔ ان علاقوں سے جو طالب علم پڑھنے کے لیے آتے وہ بھی اپنے ساتھ کتابیں لاتے تھے، جو اپنا علمی دورانیہ مکمل کرنے کے بعد یہ کتابیں کتب خانے میں دے جاتے تھے۔ دیکھا جائے تو یہ دور درس گاہ اور کتب خانہ مولانا کا ایک سنہری دور تھا جو 1920ء (وفات حضرت مولانا محی الدین مکھڈی) تک رہا۔"(5)

مولانا غلام محی الدین مکھڈی ہوراں دے وصال مگروں ایہ کتب خانہ اوہناں دے تن پتراں وچ تقسیم ہو گیا۔ ایس ونڈ ویتر پاروں کتب خانے دی ساکھ نوں نقصان پہنچیا۔ کتب خانے دا اک حصہ مولوی زین الدین ترگ ضلع میاں والی لے گئے تے مولانا محمد الدین ہوراں اپنا حصہ وکھرا کر لیا۔ باقی بچیاں کتاباں نوں مولانا احمد الدین مکھڈی ہوراں کتب خانے دی مرکزی عمارت وچ محفوظ کرن دا اُپرالا کیتا۔ اوہناں دے دور وچ ای اُگھے کھرڑا شناس، محقق تے کتاب دار نذر صابری ہوراں کتب خانے دی فہرست سازی دا کم شروع کیتا۔ نذر صابری ہوراں کتاباں نوں پنجی (25) کھیتراں وچ ونڈیا؛ تفصیل انج اے۔

1۔ تفسیر	2۔ حدیث	3۔ اسماالرجال	4۔ اصولِ فقہ
5۔ ادب عربی	6۔ تصوف	7۔ فقہ	8۔ فتاویٰ وفقہ
9۔ صرف	10۔ نحو	11۔ معانی	12۔ ادب فارسی
13۔ انشائی فارسی	14۔ طب	15۔ لغت عرب	16۔ لغت فارسی
17۔ ریاضی	18۔ مناظرہ	19۔ عقاید	20۔ تاریخ
21۔ تجوید	22۔ میراث	23۔ قصہ	24۔ منطق
25۔ فلسفہ			

مولانا فضل الدین ہوراں دے سمے وچ بھی کتب خانے دی فہرست سازی دا کم ہوندا رہیا۔ 1973ء وچ نذر صابری ہوراں کتب خانے دے فارسی کھرڑیاں دی فہرست تیار کیتی جو "مختصر فہرست مخطوطاتِ فارسی کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈی" دے سرناویں ہیٹھ مجلسِ نوادراتِ علمیہ، اٹک توں چھپی۔

1975ء وچ اسلامی یونی ورسٹی، اسلام آباد دے سکالر خطیب رحمانی ہوراں نے کتب خانے دے 631 عربی، فارسی تے پنجابی مخطوطیاں دی اِک مختصر فہرست تیار کیتی۔ 1977ء وچ اُگھے ایرانی وِدوان تے کھرڑا شناس محمد حسین تسبیحی نے اپنی کتاب "کتاب خانہ ہای پاکستان" دی پہلی جلد وچ مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے دا تعارف شامل کیتا تے کتب خانے دے بتالی (42) اُچیچے خطی نسخیاں دی فہرست وی تیار کیتی۔

مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دا آباد کیتا ایہہ وڈھیا کتب خانہ اس ویلے "زیارت کونسل" دی چھتر چھاویں چنگی تے منظم حالت وچ ہے۔ زیارت کونسل نے کتب خانے دی بحال، سودھ تے فہرست سازی وَل چوکھا دھیان دِتا ہے۔ اس ویلے کتب خانے وچ عربی، فارسی، پنجابی تے اُردو دے بارہ سوتوں ودھ قلمی نسخے موجود ہن۔ عربی، فارسی، اُردو، پنجابی، پشتو تے انگریزی چھپیاں کتاباں دی تعداد وی تیراں ہزار توں ودھ اے تے رات دن ایہدے وچ وادھا ہو رہیا ہے۔

مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ پنجابی دے ستائی [27] خطی نسخے موجود ہن۔ زیادہ تر خطی نسخیاں دا سانگا فقہ دے کھیتر نال ہے کیوں جے ایہہ کتب خانہ اِک دینی مدرسے نال جڑیا رہیا ہے، ایس لئی فقہ دیاں کتاباں تے قلمی نسخے ہوراں پکھاں نالوں بہتے ہن۔ مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ پنجابی دا سبھ توں پُرانا کھرڑا مولانا عبداللہ لاہوری دے رسالے "دھیئل دل" دا ہے جو 27/جمادی الثانی 1096ھ دا لکھیا ہویا ہے۔ مولانا عبداللہ لاہوری دے فقہی رسائل دے نسخے باقی نسخیاں توں ودھ نیں۔ احمد قیصرانی دا "قصہ یوسف زلیخا" تے خدا بخش دا "نصاب ضروری" نادر نسخے ہن ایس کارن ایہناں دی اہمیتا باقیاں نالوں ڈھیر زیادہ ہے۔ میں مولانا محمد علی مکھڈی ہوراں دے کتب خانے وچ موجود پنجابی کھرڑیاں دی تفصیلی فہرست تیار کیتی ہے نال نال نسخے دی کیفیت تے حالت بارے وی دسیا ہے۔ صاحب زادہ ساجد نظامی ہوراں دا مِل ورتن ذکر جوگ ہے۔ پنجابی پیاریاں دی خدمت وچ مولانا محمد علی مکھڈی دے کتب خانے دے پنجابی خطی نسخیاں دی تفصیلی فہرست پیش کیتی جاندی ہے۔

1۔ اخبار الآخرت

مصنف: حامد/عباس علی ابن عطا اللہ
[حامد ناں[ں] منسوب ہے یا عباس علی۔ عطاء اللہ دا پُت ہے اعظم جدوَلی ورگ 241۔الف]

موضوع: فقہ

سالِ تصنیف: 1197ھ

[آہی سن ستانویں اک سو اِک ہزار ۔ ۔ ۔ہجری پاک رسول دی تاں ہوئی ایہ کار
برگ 241۔ب]

کاتب: غلام علی ولد میاں شیخ احمد جیو

تاریخِ کتابت: 6۔ ماہ وساکھ 1903 ست/ 1263ھ

وطنِ کاتب: موضع رورس[روڑس] وکورووال پرگنہ قصبہ سیال کوٹ

مقامِ کتابت: موضع بولیکی پرگنہ قصبہ سیال کوٹ

ضخامت: 241 برگ

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 2/231 س م، چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 19 س م چوڑائی: 2/91 س م

سطور: فی صفحہ 16

خط: نستعلیق پختہ، خوانا، من کھچواں۔

کاغذ: ہلکا بادامی، ملائم، سیالکوٹی۔

مُنڈھ:

اللہ رب رحیم نون چاربی حمد تمام
ہر حامد محمود تہون ہر صبحی ہر شام
پیدا کیتی رب میں ست زمین اسمان
تاری سورج چن جس پیدا کیتی جان
کرسی عرش بنایا لوح قلم پیدا
ست بہشت بناوندا ستی دوزخ جا

چھیکڑ:

آہی سن ستانوین اکسو اک ہزار
ہجری پاکرسولدی تان ہوئے ایہ کار
کاتب کاری[کذا] سامع ایسدی بخش ربے
برکت آپ جناب تہون برکت پاک نبے
برکت کلمہ پاکدی بخش اللہ ایمان
آکہو ساری مومنون کلمہ کہول زبان
لاالہ الا اللہ محمد الرسول[کذا] اللہ

ترقیمہ: ''تمت تمام شد کتاب اخبار الآخرت بروز پنجشنبہ بوقت زوال فے التاریخ مبارک ششم ماہ ویساکہ سمت 1903 دستخط احقر نمط عن عباداللہ الصمد غلام علی ولد میاں شیخ احمد جیو ساکن موضع رورس [روڑس] وکوروال پرگنہ قصبہ سیالکوٹ دیگر بموجب آنخو ردمقرریں وضروریں درموضع بولیکی سکونت داشتہ ایم آنچہ خوانندہ وبیندہ را ہر جا کہ سہو وخطائی بنظر آمد قلم اصلاح بران سمت 1903 جاری دارد دست دعا وعافیت بخیر وحق کاتب الحروف برداروا جرنیکی خواہد یافت 1263 ہجری۔''

کیفیت: نسخہ سر پیرتوں پورا تے مکمل نسخہ اے۔ ایہ نسخہ سوہنا تے نستعلیق پختہ دا وِدھیا نمونہ اے، کاتب ایس ہنر دا پورا جانو وکھالی دیندا ہے۔ حوض دے چوواں پاسے تہرا حاشیہ ہے۔ دو لائناں سرخ تے اِک سبز ہے۔ سرناویں فارسی وچ ہن تے اوہناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی اے۔ مکھ پنا خالی اے تے کتب خانہ مولانا محمد علی مکھڈی دیاں دومہراں لگیاں ہوئیاں نیں۔ اِک مہر بیضوی اے تے دوجی مستطیل۔ بیضوی مُہر نسخے دے ہور کئی بنیاں اُتے وی لگی ہوئی ہے، اس واسطے کوئی خاص التزام نہیں رکھیا گیا جتھے آئی لا دِتی گئی اے۔ نسخے وچ رکاب دا اہتمام کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: اخبار الآخرت نوں اخبار حامد دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا ہے۔ ایس دے رچن ہار حامد شاہ عباسی پنڈ چوغطہ پرگنہ پٹھان کوٹ ضلع گورداس پور دے واسی سن۔ عبدالغفور قریشی نے ''پنجابی ادب دی کہانی'' وچ اوہناں دا جمن ورھا 1161ھ/ 1748ء دِتا ہے (6) جد کہ ڈاکٹر فقیر نے 1191ھ نوں اوہناں دا جمن سال لکھیا ہے۔ (7) اخبار الآخرت توں اڈ جنگ نامہ حامد تے ہیر اوہناں دیاں مشہور کرتاں نیں۔ اخبار الآخرت وچ حمد تے نعت توں بعد حضورؐ دی حالت، آپ دے نوری حقیقت، تخلیق آسمان و زمین، احوالِ طیبتِ پاک۔ معراج، ہجرتِ مدینہ، مردن، اسقاط، منکر نکیر، کراماً کاتبین، روح، میدانِ حشر، جنت، دوزخ، ملک الموت، حور، عذاب، پُل صراط جیہے موضوعات بارے فقہی مسائل نوں نظم کیتا گیا ہے۔ اخبار الآخرت پنجاب وچ چوکھی مشہور کتاب رہی ہے ایس کر کے تھاں تھاں کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے ملدے ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ ایہدے چار نسخے: ش 198/ 3204، 8780، ش 2096/ 5108 تے Ui VI.146/1775 موجود ہن۔ سرکل لائبریری شاہی قلعہ، اقبال صلاح الدین تے کتاب خانۂ گنج بخش، اسلام آباد وچ وی اخبار الآخرت دا اِک اِک نسخہ موجود ہے۔ (8) ایہ کتاب کئی واری چھاپے وی چڑھ چکی ہے۔

2۔ معراج نامہ

مصنف: قادر یار

[قادر قدرت ویکھ ربیدی اجر منافق پایا ...... برگ 80۔الف]

موضوع: واقعۂ معراج

سالِ تصنیف: نامعلوم

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 80 ورگ

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 25 س م، چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 19 س م چوڑائی: 10 س م

سطور: فی صفحہ اوسطاً 15

خط: نسخ معمولی۔

کاغذ: گہرا بادامی، موٹا، موٹا تے چمک دار۔

مُنڈھ:

"اللہ واحد خالق رازق قدرت سندا والی
آدم جن ملائک ہر شی در تیجی روز سوالی
اوہ رحمت دریا الٰہی بے پرواہ کھاوے
ظاہر باطن قدرت ربدی کچھ حساب نہ آوے"

چھیکڑ:

"برس اٹھاران اوتھی کذری اٹھی کھڑی نساری
ایسی مسلہ کرین نبیا اکھین اوہ کفاری
کاورائی یاران تائین ماریھوو چلایا
قادر قدرت ویکھ ربیدی اجر منافق پایا
اتھون ترکی"

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ اے۔ چھیکڑ توں نسخہ مکمل نہیں۔ کاتب نے لکھدیاں لکھدیاں اس کم نوں روکیا تے فیر اوہنوں مکمل کرن دا موقعہ نہیں مل سکیا۔ عنوان تے آیات/عربی عبارتاں واسطے سرخ رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے۔ عنوان فارسی وچ لکھے گئے ہن۔ کدھرے رکاب موجود ہے تے کدھرے نہیں۔

تبصرہ: قادر یار [1802ء توں 1892ء] پنجابی دا سرکڈھواں تے منیا ہویا شاعر ہے۔ اوہ ایمن آباد

ضلع گوجرانوالہ دے نیڑے پنڈ ماچھی کے دا رہن والا سی۔اوہنے معراج نامہ توں اڈ کئی قصے تے کتاباں لکھیاں جنھاں وچوں روزہ نامہ، راجا رسالو، قصہ پورن بھگت، سوہنی مہینوال تے قصہ ہری سنگھ چوکھیاں معروف ہن۔ قادر یار دا معراج نامہ پنجابی دے معراج نامیاں وچ بڑی اچیچ رکھدا ہے۔ ایہ کئی وار چھپ چکیا ہے۔ تھاں تھاں کتب خانیاں وچ ایہدے کھرڑے لبھ جاندے ہن۔ کتاب خانہ گنج بخش وچ ایہدے ست نسخے موجود ہن، سبھ توں پرانا نسخہ 1272ھ دا مکتوبہ ہے۔ ایسے طرح اقبال صلاح الدین، ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری، عجائب گھر لاہور نسرین اختر، ڈاکٹر عبداللہ چغتائی تے دیال سنگھ ٹرسٹ دیاں کتب خانیاں وچ وی معراج نامہ قادر یار دے خطی نسخے موجود ہن۔ نسرین اختر ہوراں کول موجود نسخے دا سالِ کتابت 1247ھ ہے۔(9)

3۔ترجمہ درود شریف مستغاث

مترجم: محمد دین

[---محمد دین بیچارا کرم کریں توں یا ستارا برگ 41-الف]

سالِ ترجمہ: ندارد

کاتب: محمد دین غلام قادری سروری

تاریخ کتابت: سہ شنبہ 27/ رمضان المبارک 1314ھ

مقامِ کتابت: مسجد جامع، گجرات، پنجاب

ضخامت: 41 برگ

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 19 س م چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: فی صفحہ اوسطاً 5

خط: نسخ پختہ

کاغذ: ہلکا بادامی، ملائم، دبیز، لائن دار۔

مُڈھ:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ زَیَّنَ النَّبِیِّیْنَ بِحَبِیْبِهِ الْمُصْطَفٰی صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَ مَنَّ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ---

چھیکو:

"ورد کریں کو ھر دن اِسدا
رھیں ایمان سلامت تسدا

روز حشر دیلی نبی پیارا
کر دسیی امت دا چھٹکارا
اوس اُنھیں اوکھیں ویلیں
پڑھنیوالا تاریدا''

ترقیمہ: ''درود شریف مستغاث بروز سہ شنبہ بتاریخ 27 رمضان المبارک 1314 بقلم مسکین محمد دین غلام قادری سروری از مسجد جامع گجرات پنجاب۔''

کیفیت: نسخہ مُڈھ پچھیکو ولوں پورا اے۔ بہت خستہ حال، تھاں تھاں تے ہلکے گلابی کاغذ دیاں ٹاکیاں لائیاں گئیاں ہن، جیہاں نال کئی تھانواں توں لفظ پڑھن جوگ نہیں رہے۔ عربی عبارت سیاہ روشنائی نال موٹے قلم نال نسخ وچ تے پنجابی ترجمہ سرخ روشنائی نال نسبتاً باریک قلم نال نسخ وچ لکھا گیا اے۔ نسخہ وریدہ اے۔ رکاب دا اہتمام کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: ایہ نسخہ مترجم دے اپنے قلم نال لکھیا ہویا ہے۔ ایس ترجمے دا اِک خطی نسخہ ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری دے کتب خانے وچ موجود ہے۔ اوہناں حاجی محمد دین گجراتی دا سالِ وفات 1940ء لکھیا ہے۔(10)

4۔ انواع العلوم

مصنف: عبداللہ لاہوری

سالِ تصنیف: شوال 1044ھ

موضوع: فقہ

کاتب: گلاب شاہ ولد لطف شاہ ابن بھولا شاہ

تاریخِ کتابت: ندارد

مقامِ کتابت: ندارد

ضخامت: 383 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 23 س م چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 17 س م چوڑائی: 2/ 81 س م

سطور: 13

خط: نسخ عامیانہ۔

کاغذ: بادامی، دبیز تے ملائم۔

مُڈھ:

اللہ حمد ھمیشہ ایا ھر ھر پیش کلام
جیہی ترک کلام و فعل وحمد وا ھین اوہ تمام
خلق چلیی حیران کل رب دیی کنہ نہ آ
ھر نیشان خالق ھک ھیی ناھین ھور خدای

چھیکو:

عاصیی طمع دعا وا کریی رضاء خدا
عاصی آکھیی مومنان رب ایمان رکھیی بقا
ھک ہزار چوتالیہ ورھان ماہ اتیی دہ ختم
ہجرت بعد پچھانیی تون ایہ رسالہ تم

ترقیمہ: "تمت الرسالۃ بعون اللہ الملک الوھاب بخط عبدالضعیف کلاب شاہ ولد لطف شاہ ابن بھولا شاہ غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادہ مع المومنین والمومنات ھر کہ خواند بدعا یاد کند ھر کہ خواند دعاء طمع دا [ر] مزانکہ من بندہ گناہ دارم

نوشتہ بماند سیہ بر سفید
نوسندہ را نیست فردا امید"

کیفیت: نسخہ مُڈھ چھیکو توں سلامت اے۔ پہلے کجھ ورق دیمک دے حملے پاروں خراب ہوئے نیں پر تھوڑی جیہی اوکھت نال لفظ پڑھے جاسکدے نیں۔ ظہرہ خالی ہے۔ رکاب دا پربندھ ملدا ہے پر ترک دی لوڑ نہیں محسوس کیتی گئی۔ صفحہ نشان کوئی نہیں۔ عنوان یا باب قائم نہیں کیتے گئے نہ جگہ چھڈی گئی۔ ہر مصرعے دے چھیکو تے سرخ رنگ دے نشان یا علامتاں ورتیاں گئیاں نیں۔ بعض تھانواں تے مصرعے نثر دی صورت وچ لکھے گئے نیں، جتھے اِک مصرع ختم ہویا اوتھوں دوجا شروع کر دتا گیا۔ کاتب خوش نویس نہیں، اوہ عام ناقل ہے، فنِ کتابت دا جانو نہیں۔

تبصرہ: مولوی عبداللہ لاہوری پنجابی دے مشہور شاعر نیں۔ اوہناں دے باراں انواع نے بڑی نامنا کھٹی۔ انواع العلوم ایسے باراں انواع دا دوجا رسالہ ہے۔ باراں انواع کئی وار چھاپے چڑھ چکی ہے۔ انواع العلوم وکھری وی چھپی ہے۔ ایہدے نسخے ہور لائبریریاں وچ موجود ہن۔ پنجاب یونیورسٹی لائبریری، لاہور وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔ (11)

4۔ دعائے سریانی مع منظوم پنجابی ترجمہ

مترجم: احمد یار مرالوی [1768ء تا 1848ء]

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 29 صفحات

وڈ وِتھ (تقطیع): لمبائی: 2/241 س م چوڑائی: 2/161 س م

حوض: لمبائی: 2/171 س م چوڑائی: 2/161 س م

سطور: زیادہ صفحات پر 10 سطور ہیں کہیں کہیں گیارہ اور آخری صفحے پر چھے سطریں ہیں۔

خط: نسخ، من کھچواں، خوانا۔

کاغذ: ہلکا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُڈھ:

ابن عباس روایت کیتی
وچ مدینی اکس مسیتے
ستیاں سفنا نظریے آیا
اللہ مینوں ایہ فرمایا
جیکو پڑھیسی دعا سریانی
دوہیں جہانیں تاریدا

چھیکو:

توھیں کارج کرنی میرے
مین بھی آن لگا لر تیرے
ڈھٹے نوں کی مار ہٹانان
عاجز نوں کی پیا سکانان
احمد یار محمد جیندا
کتا ھی سرکاریدا

ترقیمہ: "تمت تمام شد۔"

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا کدھرے پربندھ کیتا گیا ہے کدھرے نہیں۔ حوض دے باھر دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ کوئی صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ پنجابی تے عربی عبارتاں اُتے اعراب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ عربی عبارتاں ذرا نمایاں ہن۔

تبصرہ: مولوی احمد یار مرالوی توں اڈ وی پنجابی لکھاریاں نے دعائے سریانی دے ترجمے تے شرحاں لکھیاں ہن۔ احمد یار مرالوی چھالیہ دے نیڑے وسدے پنڈ مرالہ دے وسنیک سن۔ اوہناں کئی کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دیاں مشہور کتاباں وچ سسی پنوں، یوسف زلیخا، لیلیٰ مجنوں، سوہنی مہینوال، چندر بدن، راج بی بی، معراج نامہ، حاتم نامہ، وفات نامہ تے طبِ احمد شامل نیں۔[12] مولوی احمد یار مرالوی دے ترجمہ دعائے سریانی دے نسخے اڈو اڈ کتب خانیاں وچ موجود ہن۔ پنجاب یونی ورسٹی، لاہور دی لائبریری وچ ایہدے دو نسخے [نمبر: 1652/140 Ui VI، ش 772/ 3806] موجود ہن، پہلا نسخہ 1273ھ دا مکتوبہ ہے، کاتب دا ناں غلام رسول ہے۔ اقبال صلاح الدین تے ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری دے کتب خانیاں وچ وی ترجمہ دعائے سریانی دا اِک اِک نسخہ موجود ہے۔[13]

6۔ انتخاب الکتب

مصنف: کمال الدین عرف پھب ابن خیر الدین
[عرف پھب تی نام کمال الدین ساکن شہر ہزارا۔۔۔
خوابی وچہ اشارت حوئم دل کیتا خوب انا را برگ 2۔ب]

موضوع: فقہ

تاریخ تالیف: 1112ھ
[یاران سیے تی باران ورھی جان گذری وچہ شمار۔۔۔ پچھی ھجرت مصطفےٰ تدن تھیی تیار برگ 77۔ب]

کاتب: محمد احسن

تاریخ کتابت: بروز جمعہ وقت زوال بتاریخ بیست ہفتم ماہ ذالحجۃ [کذا]

مقامِ کتابت: خان پور (ہزارہ)

ضخامت: 157 صفحات

ونڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 23 س م، چوڑائی: 15 س م

حوض: لمبائی: 18 س م، چوڑائی: 11 س م

سطور: وکھو وکھ۔ گھٹ توں گھٹ 9، زیادہ توں زیادہ 14۔

خط: نسخ، سوہنا، پختہ تے خوانا۔

مُنڈھ:

حمد ثنا ربینوں لائق جس خلقت سبھ اپائے
درود کھاں تاں سرور تائیں رب ڈتیں وڈیائے
چھوداں طبقاندا خانوند کیتس معراج نصیب ھوئے
بونجھ ورھاندا سرور آھا رب کول کھوئے

چھیکڑ:

چھی سہی تی پنجاہ بیت ھوئی کل تمام
جوری فقیر کمال الدین کیتے رب اسان
خطا جکوئی پھاڑو اسوچہ پناجی ھو
خوب سوارو بجہ کی عیب نہ رکھو کو
جکو پھری سوکری کارن اوس دعاء
اکھی دائم اوسنوں ھوس فضل خداء

ترقیمہ: "تمت نسخہ کتاب انتخاب الکتب از دست فقیر حقیر محمد احسن متوطن خاص خانپور بروز جمعہ وقت زوال بتاریخ بیست ہفتم ماہ ذالحجہ باتمام رسید ہر کہ خواند دعا طمع دارم زانکہ من بندۂ کنہ کارم کر بخطائی رسی و طعنہ مزن کہ ہیچ نفس بشر خالے از خطا نبود قاریا بہ من مکن قہر و عتاب کر خطائی رفتہ باشد در کتاب آن خطائی رفتہ را تصحیح کن عفو کن واللہ اعلم بالصواب بجہتہ باستخاطر میاں عبدالرحمٰن ساکن موضع کہریا[کھڑپہ تحصیل پنڈی گھیب ضلع اٹک]۔"

کیفیت: نسخہ مکمل ہے۔نسخہ بیراں ولوں دیمک زدہ اے۔۔عنوان سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: انتخاب الکتب مشہور کتاب ہے تے ایہدے نسخے تھاں تھاں تے موجود نیں۔کتب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔ایہناں وچوں 1276ھ دا نسخہ سبھ توں پُرانا ایں تے ایہدا کاتب نور محمد ساکن بڑ درویزہ ہے۔ڈاکٹر احمد حسین قریشی دے کتب خانے وچ ایہدے دو نسخے موجود ہن، اوہناں نسخیاں وچ کمال الدین دی عرفیت بھنو دِتی گئی ہے۔ایہ کتاب جیویں اس دے ناں توں ظاہر ہوندا ہے، مختلف کتاباں توں فقہی مسئلے اکٹھے کیتے گئے ہن، کجھ ہور پنجابی شاعراں جیویں مولانا عبداللہ عبدی دے کجھ شعر وی ایہدے وچ رل گئے ہن۔

7۔ نصابِ ضروری

مصنّف: خدا بخش

[گفت خدا بخش از پی طفلان ۔۔۔مختصری بعبارت آسان ص 2]

موضوع: منظوم لغت فارسی توں پنجابی

کاتب: حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی

تاریخِ کتابت: نا معلوم[غالباً بیسویں صدی کے اوائل کا مکتوبہ ہے]

مقامِ کتابت: شہر پہاڑ پور تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان

ضخامت: 30 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 24 س م چوڑائی: 16 س م

حوض: لمبائی: 19 س م، چوڑائی: 11 س م

سطور: اوسطاً 15 سطور۔

خط: خطِ شکستہ مائل بہ نستعلیق، من کھچواں، خوانا، اعراب شدہ۔

مُنڈھ:

حمد و ثنا خدا را وافر
خالق رازق واہب غافر
زآن پس نعت رسول مکرم
صلی اللہ علیہ وسلم

چھیکو:

گر سخن موزون[کذا] می گفتم
کِی لغت افزون می گفتم
یا رب عفو بکن گنہیم را
پاک بشو حرف سہیم را
بخش بآں الطاف کہ داری
جرم مصنّف و کاتب و قاری

ترقیمہ: ''تمت بعون اللہ تعالیٰ جل جلالہ وعم نوالہ الخاتمہ۔کاتب عبدالضعیف راجی شفاعۃ النبی حاجی مرادعلی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصودعلی متوطن شہر پہاڑ پور تحصیل ڈیرہ اسماعیلخان غفر اللہ ہما۔''

کیفیت: نسخہ سرتو پیر توڑی مکمل ہے۔عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔حوض دے چوفیرے سرخ حاشیہ لگا ہے۔ہر صفحہ دو قالباں وچ ونڈیا ہویا ہے۔شعر دے مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔خط پُرانا عدالتی یاں دفتری ہے،شکستہ جیہا۔پر سوہنا ہے۔شروع وچ نقش ونگار تے محراب بنائی گئی ہے۔اس واسطے پیلا رنگ استعمال کیتا گیا ہے۔

تبصرہ: حضرت امیر خسرو نال منسوب منظوم لغت''خالق باری'' دے تتبع وچ بے شمار منظوم لغات یا نصاب لکھے گئے ہن،اُردو، پنجابی تے ہور مقامی زباناں وچ ایس طرح دے منظوم نصاباں دا بڑا چلن رہیا ہے۔اورنگ زیب دے سمے پنجابی تے فارسی دے کئی اس طرح دے نصاب جیویں: خالق باری، واحد باری، ایزد باری، اللہ باری، صمد باری وغیرہ لکھے گئے ہن۔کئی چھاپے چڑھے تے کئی اجے وی قلمی صورت وچ مختلف کتب خانیاں وچ محفوظ ہن۔نصاب ضروری وی منظوم پنجابی فارسی لغت ہے۔نصاب ضروری دی زبان اُتے ڈیرہ اسماعیل خان دے سرائیکی لہجے دا رنگ اگھڑواں ہے۔میرا خیال ہے پئی نصاب ضروری دا ایہ وحید نسخہ ہے،اس لحاظ نال ایہ اہمیت جوگ نسخہ ہے۔

8۔قصہ یوسف زلیخا[؟]

مصنف: احمد قیصرانی
[احمد صفت محمد دی کرنال فصیح زبانے ص 2]

موضوع: قصہ یوسف علیہ السلام

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 102 صفحات

ونڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 2/221 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 2/181 س م چوڑائی: 2/111 س م

سطور: اوسطاً 11 سطور۔

کاغذ: گہرا بادامی، کھردرا، معمولی۔

خط: نسخ، خوانا۔

مُڈھ:

ایی انسان زبان کنون پڑھو حمد صفت سبحائی
فیض اُوندی دا انت نکویی ھر تیی فیض رسائی

کن فیکون دی لفظ کنون کیتا پیدا زمین آسمانے
اٹھارہ ھزار مخلوق جو ظاہر جن ملک انسانے

چھیکو:

لب دی ڈیکھ لعلائی سوہنی تھیندا لعل ذلیلیے
حسن محبوب اپی مصری رومی قدرت نال جلیلیے
غلط آکھیم ڈیکہ مصری رومی تھیس ساوی پیلے
نزاکت نال لیاقت دی حسن پورے اصل اصیلے

ترقیمہ: کوئی نہیں۔

کیفیت: نسخہ قصہ پاروں تے مکمل ہے پر میرا خیال ہے جے اِک ادھ صفحہ چھیکوں پاٹا ہویا ہے کیوں جے آخری شعر توں گل اگے ٹُردی جاپدی ہے۔ترقیمہ وی موجود نہیں۔عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔نسخہ دے شروع دے کُجھ پنے پاٹے ہوئے نیں پر متن پڑھن جوگ ہے۔عنوانات دیاں کُجھ عبارتاں جھریاں سُکیاں لگدیاں نیں۔قصہ پنجابی دے سرائیکی لہجے وچ رچیا گیا ہے۔لکھیار دا جوڑ میل بستی جندو خان میرانی تحصیل سنگھڑ ضلع ڈیرہ غازی خان نال ہے۔

تبصرہ: پنجابی تے اوہدے دوجے لہجیاں وچ قصہ یوسف زلیخا کئی شاعراں نے نظم کیتا ہے۔پنجابی تے سرائیکی دے تذکرے تاریخاں وچ ضلع ڈیرہ غازی خان نال سانگا رکھن والے احمد شاعر دا تذکرہ موجود نہیں تے نہ ای اوہدے قصے بارے کوئی جانکاری ملدی ہے۔اس لحاظ نال ایہ نسخہ اہمیت جوگ ہے۔سرائیکی کھوجیاں نوں شاعر دا کھرا لانا تے اس متن نوں سودھنا چاہیدا ہے۔

9۔مقدم الانوار[مقدمۃ الانوار]

مصنف/مترجم: علاول بن درویش محمد
[علاول عاصی باپدا قربی وچ اسلام۔۔۔درویش محمد باپدا خادم شرح غلام ص 8]
موضوع: مسائلِ فقہ
کاتب: [نور محمد]
تاریخ کتابت: [1252ہجری]
مقامِ کتابت: نامعلوم
ضخامت: 45 صفحات
وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20س م چوڑائی: 12س م
حوض: لمبائی: 16س م چوڑائی: 71/2س م

سطور: 15

خط: نسخ، پختہ، سوہنا تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک وار، مشینی۔

مُڈھ:

اول حمد ربینوں آکھاں جیندا نام غفار
وۃ درود رسُول نوں وت اصحاب کبار
وۃ آکھاں تیندی ال نوں جھن حسن حُسَین
وۃ درود سبھاں تائیں جو حضرت بخنین
وۃ چراغاں دیندیاں کوفیی شافعیی بچہ
مالک حنبل تائین آکھا ناہ تفاوت کچھہ

چھیکڑ:

الٰھیی بخش کریں توں بندیاں بخش گناہ کبیر
در تیریتی کھلا پوکاریی علاول ناو فقیر
محمد شاھیی سکہ اندر ستہ بتریں بچہ چاریں
علاول خادم شرعدی کیتیی ایہ تیاریں
جو مین وِتھیی کیتی ظاہر علمیی خدنکاء
حور بھیی حوون علم وچ پرھدیں نظر آء

ترقیمہ: "تمام شد کتاب مقدم انوار تحریر یافت بوقت عشر بعون اللہ تعالیٰ۔"

کیفیت: نسخہ اِک مجموعے وچ شامل ہے۔ سارا مجموعہ اِکو کاتب دا لکھیا ہویا ہے ہنجات المسلمین دے ترقیمے وچ کاتب نے اپنا ناں نور محمد دسیا ہے۔ تے معنی ہندی نماز وچ تاریخ کتابت 1252ھ دِتی گئی ہے۔ نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔ عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔ حوض دے چوفیرے تہرا حاشیہ باہر (کالی تے اندر دو سرخ لیناں) ہے۔

تبصرہ: مقدمۃ الانوار مشہور کتاب ہے تے کئی کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے موجود ہن، ست نسخے کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ موجود ہن۔ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری، سرکل لائبریری، شاہی قلعہ، کتب خانہ اقبال صلاح الدین، کتب خانۂ وحید قریشی، کتب خانہ احمد حسین قریشی قلعداری تے راقم دے کتب خانے وچ وی ایہدے نسخے موجود ہن۔

10۔نجات المسلمین

مصنف/مترجم: حافظ برخوردار
[حافظ ختم کلام کر رب تھیں منگ ایمان۔۔۔۔لوک مینوں ھک ڈٹھی تیں کھندیں برخوردار ص 74]

موضوع: مسائلِ فقہ

کاتب: نور محمد

تاریخِ کتابت: [1252ہجری]

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 75 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 71/2 س م

سطور: 15

خط: نسخ، پختہ، دیدہ زیب تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار مشینی۔

مُنڈھ:

اول حمد خدایی نون پچھون کھان درود
پاک محمد دیی آل تیی سن اصحاب درود[کذا]
تیئ انھاندیی تابعین وہ مذھب علماء
جنھان روشن دین نون کیتا ایہی چاء
بالغ ھوویی طفل جد اول اسیتیی فرض
واحد جانیی رب نون حق نہیں جو قرض

چھیکڑ:

لوک مینوں ھک ڈٹھی تیی کھندیی برخوردار
بہ چاسان نال ایماندیی تہ ھوسان برخودار
کلمہ ھر دینہ حافظا رات دھیں کر یاد
اوکھیی ویلیی بھجسیی کریسین جان فریاد
ایہ نجات المسلمین کر تون تم کتاب
اجیی اوتھیی رب تھیں لھسین اجر ثواب

ترقیمہ: "لاالہ الا اللہ محمد رسول اللہ تمت تمام شد کتاب نجات المسلمین وقت چاشت [کذا] روز چہارشنبہ کاتب فقیر حقیر نور محمد پا ستخاطر میاں محمد اعظم [کذا] عرف پراچہ و ۔۔۔۔ ساکن موضع مکہد [مکھڈ] معز اللہ سکونت درپند دانخان در مسجد سرافراز خان کھوکھر محلّہ بلوچاں محمد اعظم [کذا] پراچہ پسر محمد حسن پراچہ مرحوم تحریر یافت ۔قاریا بر من مکن گر خطایی رفتہ باشد در کتاب نوشتہ بماند سیاہ بر سفید نویسندہ را نیست فردا امید۔"

کیفیت: نسخہ اِک مجموعے وچ شامل ہے۔ سارا مجموعہ اِکو کاتب دا لکھیا ہویا ہے، نجات المسلمین توں پہلاں مقدمۃ الانوار تے اوہدے مگروں معنی ہندی نماز ہے۔ چھیکڑلے رسالے وچ سال کتابت موجود ہے۔ نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔ عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔ حوض دے چوفیرے تہرا حاشیہ باہر (کالی تے اندر دو سرخ لیناں) ہے۔

تبصرہ: نجات المسلمین دا اِک نسخہ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری، لاہور وچ موجود ہے۔

11۔ معنی ہندی نماز [ترجمہ نماز]

مترجم: عبدی [کودھن]

[معنیے سمجھ نماز دی عبدی کہی تقریر۔۔۔ عضوی ہندی قلم چہک ہوئی جی تفسیر ص8]

کاتب: [نور محمد]

سالِ کتابت: 1252ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 8 صفحات

وڈ وِتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 71/2 س م

سطور: 15

خط: نسخ و نستعلیق، پختہ، من کھچواں تے خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُنڈھ:

پہلوں [ں] حمد خدائے نوں بھیجیا جس قرآن
بہت درود رسول نوں کیا جس بیان
رب سیانن بندیاں بعد بلوغوں فرض
باجھ سیاتے رب دے حاصل ناہیں غرض

جے کجھ وچ اسمان دے جے کجھ وچ زمین
شاہد قدرت رب دے جانے نال یقین

چھیکڑ:

عفوی ہندی قلم چک ہوئے جے تقصیر
اولا کارن موموناں ثابت رکھ ایمان
لائق ناہیں بندگی دوجا ہور نہ کو
سچ خدا اوہ ہیک ہے ثانی تِس نہ کو
بھیجیا اوس خدائے دا نبی محمد جان
ایہ کلمہ معنی جے کر جان ویسے نا اوہ[کذا]

ترقیمہ: "تحریر فے لتاریخ کتاب معنیی ہندیی نماز تحریر یافت 1252۔"

کیفیت: نسخہ اِک مجموعے وچ شامل ہے۔ ایس رسالے توں پہلاں مقدمۃ الانوار۔ تے نجات المسلمین ہن۔ نسخہ مکمل تے خوش خط ہے۔ عنواناں واسطے سرخ روشنائی استعمال کیتی گئی ہے۔ نماز دا عربی متن نسخ وچ ہے تے ترجمہ نستعلیق وچ۔ حوض دے چوفیرے تہرا حاشیہ (باہر کالی تے اندر دو سرخ لیکاں) ہے۔

تبصرہ: عبدی دے ترجمہ نماز دے نسخے پنجاب یونی ورسٹی لائبریری لاہور تے کتب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ موجود ہن۔ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری دا نسخہ 1241ھ دا کتابت شدہ ہے۔ کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے چار نسخے موجود ہن۔[14]

12۔ رسالہ مہتدی[فرائضِ بابو]

مصنف/مترجم: عبدی کودھن بن محمد

[کارن عبدی موموناں کیتا ایہ بیان۔۔۔ ناؤ محمد باپ دا یحسن جان عیان
کودھن ذات پچھان توں ایہی سو مسکین ...... موضع پاتو اوسدا مولد بجھ یقین ص 37]

سالِ تصنیف: 997ھ[نوسیں ورھیاں ستانویں گذری وچ شمار...... پچھے ہجرت مصطفیٰ تدن تھیا طیار ص 37]

موضوع: مسائلِ فقہ

کاتب: [سلطان محمد]

تاریخِ کتابت: [1290ہجری]

مقامِ کتابت: درمسجد عالیجاہ سرفراز خان[پنڈ دادن خان]

ضخامت: 49 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 16س م چوڑائی: 11س م
حوض: لمبائی: 13س م چوڑائی: 2/ 71س م
سطور: 11
خط: نسخ، خوش نما تے خوانا۔
کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔
مُڈھ:

پہلوں حمد خدائینوں تس تھی بعد صلوٰۃ
آکھان خاصی روح نوں بہت تحیت ساۃ
چوھی وچ پیغمبران سبھنان دا سردار
اس محمد ناؤ ھیی خالق دا مختار
آکھان تسدی آل نوں شمس ھزار درود
جنھان کنوں مصطفیٰ ھویا ھیی خوشنود

چھیکڑ:

جوں ھک عالم امتیے ھوی وچ جہان
اتی شرع محمدی کریی عمل بیان
عبدی ویک کتاب وچ کیتا ایہ بیان
پھر بی جیی کوئی عمل کر ثابت ھوس ایمان
دستخط فقیر دا جس دا ناؤ سلطان
کر ھو دعاء فقیر نوں ھو ودا شان

ترقیمہ: "تمت تمام شد کتاب فرائض باہو لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ ؐ ہر کہ خواند دعا طمع دارم ۔۔ زانکہ من بندہ گناہ گارم۔"

کیفیت: نسخہ آب دیدہ تے پھٹا پرانا، سیونک کھادا اے۔ کئی ورقے آپوں وچ چمٹے ہوئے نیں تے پوری طرح وکھرے نہیں ہوسکدے۔ نسخہ سر پیر توں مکمل اے پر وچوں کوئی صفحہ کریا ہووے تاں کجھ آکھیا نہیں جا سکدا۔ عنواناں واسطے سرخ رنگ ورتیا گیا اے۔ حوض دے چوگردے دوہرا حاشیہ سرخ روشنائی نال لایا گیا اے۔ رکاب دا پربندھ وی ملدا اے۔ ایہدے نال ای نجات المومنین دا ناقص الاوّل نسخہ جڑیا ہے۔ نجات المومنین دا نسخہ چھیکڑ توں پورا اے تے اوہدے ترقیمے توں کاتب دا ناں، لکھن دی تھاں تے سمے دا پتا لگدا اے۔

تبصرہ: کئی کھوجیاں تے پارکھاں عبدی کوں تے مولانا عبداللہ عبدی لاہوری نوں اِکو شخصیت سمجھ کے بھلیکھے پائے ہن تے کوں ہن دے رسالے مہتدی نوں مولانا عبداللہ عبدی دے باراں انواع دا اِک حصہ سمجھ لتا ہے۔ ایہ بھل منے پر منے کھوجی حافظ محمود شیرانی ہوراں وی کیتی ہے تے پنجاب میں اُردو وچ مولانا عبداللہ عبدی دے ذکر وچ رسالہ مہندی[مہتدی] اوہناں دے ناویں لا دتا ہے۔ رسالہ مہتدی دی زبان تے انواع دی زبان وچ ڈھیر فرق وکھالی دیندا ہے جیہنوں ساڈے کھوجیاں اکھوں پروکھے رکھیا ہے۔ پنجاب یونی ورسٹی لائبریری تے کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے دو دو نسخے موجود ہن۔ کتب خانہ احمد حسین قریشی قلعداری وچ ایہدے اٹھ نسخے موجود ہن۔ ایہناں وچوں سبھ توں پُرانا نسخہ 1191ھ دا لکھیا ہویا ہے۔ رسالہ مہتدی نوں فرائضِ بابو دے ناں نال وی یاد کیتا جاندا ہے۔

13۔ نجات المؤمنین

مصنف رمترجم: عبدالکریم

سالِ تصنیف: 1086ھ [ہجرۃ ھک ہزار چھیی اپر چھ آسیی جان ---
ایہ رسالہ فقہ دا کیتا رب اسان ص 11]

موضوع: مسائلِ فقہ

کاتب: سلطان محمد

تاریخ کتابت: 1290ہجری

مقامِ کتابت: در مسجد عالیجاہ سرفراز خان[پنڈ دادن خان]

ضخامت: 14 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 11 س م

حوض: لمبائی: 13 س م چوڑائی: 71/2 س م

سطور: 11

خط: نسخ، خوش نما تے خوانا۔

کاغذ: گھرابادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔

نمونہ:

وبیہ وضو دیی بھندر بول ودیی مذیی
خون استحاضہ حیض دا ریزہ سنگ منیی
غایط باد کرم جیی وہ آویی رت پویی
کا پایی جمتیی مستیی تھیہ جدون قیی

پھر واتیں بھوشیں سوون تکیہ ساز
ملن وو فرج دیوانگیں تھتھہ وچ نماز

چھیکڑ:

جیں سنکھدا تھل رہیے تان اوہ ہتا بھاء
تون تا صاحب سنکھدا بندیان بخش گناہ
پھرنیں والیو مؤمنون تسیین بھین کرو دعاء
برکت کلمہ پاکدی بھشت ہوسیں اوس جاء

ترقیمہ: "بحق لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ تمت تمامشد کتاب نجات المؤمنین از دستخط فقیر حقیر سلطان محمد درمسجد عالیجاہ سرفراز خان نوشہ [کذا] شد 1290 تمام شد۔"

کیفیت: نسخہ ناقص الاول اے۔ایہد ے نال فرائض بابو (رسالہ مہتدی) دا نسخہ جُڑیا ہویا ہے اوہ نسخہ بھی ایسے کاتب دے ہتھ نال مکمل ہویا۔عنواناں واسطے سرخ رنگ ورتیا گیا اے۔حوض دے چوگردے دوہرا حاشیہ سرخ روشنائی نال لایا گیا اے۔رکاب دا پربندھ وی ملدا اے۔

تبصرہ: نجات المؤمنین فقہ دی مشہور کتاب ہے۔ایہد ے نسخے عام لبھ جاندے نیں،کئی واری ایہ کتاب چھپ وی چکی ہے۔

14۔نجات المؤمنین

مصنف:	عبدالکریم
موضوع:	مسائلِ فقہ
سالِ تصنیف:	1086ھ [ھجرۃ ھک ھزار چھی اپر چھاسی جان ص 46]
کاتب:	نامعلوم
تاریخِ کتابت:	نامعلوم
مقامِ کتابت:	نامعلوم
ضخامت:	46 صفحات
وڈ ویتر (تقطیع):	لمبائی: 22 س م چوڑائی: 15 س م
حوض:	لمبائی: 16 س م چوڑائی: 10 س م
سطور:	10 (بعض پنیاں تے سطراں گھٹ ودھ بھی ہن۔)
خط:	نسخ درمیانہ،خوانا۔
کاغذ:	ہلکا بادامی، کھردرا، دبیز۔

مُڈھ:

علم الغیب خدائنون خاصہ ھی لاریب
آپی آن ایمان تون جان حلال حرام
پھی عذاب خدا ویون کر امید انعام
شرطین ست ایمان جی۔ ۔ ۔ ۔ ۔
ناھین ایمان مول تین ھتون ونجی کھو

چھیکڑ:

رزق نھووی وده کھہ پچھی بھت آء
رزقیی کارن آدمی تون کیون دین ونجا
ھجرۃ ھک ھزار پھی اپر چھاسی جان
ایہ رسالہ فقہ دا کیتا رب اسان

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ ناقص الاوّل اے، اِک برگ (2 صفحات) مُڈھ وچوں گھٹ نیں۔چھیکڑوں بہ ظاہر پورا لگدا اے پر میرا خیال اے جے چھیکڑوں بھی اِک ادھ صفحہ گھٹ اے۔ترقیمہ نہ ہوون نال بھی ایس گل نوں تقویت ملدی اے۔عنواناں واسطے سرخ رنگ دی روشنائی ورتی گئی اے،کجھ عنوان نسخ تے کجھ نستعلیق وچ لکھے گئے نیں۔

تبصرہ: نجات المومنین فقہ دی مقبول کتاب ہے۔ایہ کئی وار چھاپے چڑھ چکی ہے تے مختلف کتب خانیاں وچ ایہدے خطی نسخے وی موجود ہن۔

15۔فرائضِ مختصر[سراجی ہند]

مصنف رمترجم: حافظ برخوردار

موضوع: فقہ[ترکے روراثت دی تقسیم]

کاتب: نصیر محمد جی

تاریخِ کتابت: 1315ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 19 صفحات

وڈ ویتر(تقطیع):	لمبائی:	21س م	چوڑائی:	17س م
حوض:	لمبائی:	17س م	چوڑائی:	111/2س م

سطور: مختلف سطراں نیں زیادہ توں زیادہ 14،

خط: نستعلیق تے شکستہ رلا ملا، عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: سفید، ملائم، چمک دار، مشینی۔

مُنڈھ:

پہلوں حمد خدا نوں پھر بسم اللہ نال
وۃ صلوت رسول نوں جو تابع اوسدی آل
اُستھیں پچھی اکھ توں ترکی دا مذکور
یاری نال خدائدی ہوی حق ظہور
تیں علم فرائض سہکیا خلقاں نوں سہکلا
علم فرائض اوہی حضرت ایہ فرما

چھیکڑ:

اس نا[ؤں] فرائض مختصر پھر کے اکھ صلوۃ
دائم صل رسولنوں وتی رب برات
اللھم صل وسلم وبارک پڑھ کے دائم اکھ
جی توں پھڑیں وہ واری ہویں گناہوں پاک
ہر نمازی پچھی وہ واری وارین پڑکی اکھ صلوۃ
پہڑنی سنی والیو وتی رب برات
پہڑنی سننے والیو وتہیں کہو درود
برکت کلمہ پاک دی مومناں ملی مقصود

ترقیمہ: "1315 تمت تمام شد کتاب سراجی ہند تمام شد بفضل خالق زمین وآسمان دور روز اسعد وچین امجد یعنی جمعہ مبارک بوقت پیشین از دست خام نویس فقیر پر تقصیر نصیر محمد جی نوشتہ شد قاریا برمن مکن قہر[و] عتاب گر خطای رفتہ باشد در کتاب اللھم المغفر لکاتبہ ووالدیہ ول ناظریہ امین یارب العلمین۔"

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ لگدا اے کہ ایہ نسخہ کسے اپنے پڑھن واسطے نقل کیتا ہے۔ لکھن والا باقاعدہ کاتب نہیں۔ عنوانات فارسی وچ ہن پر اسے قلم نال لکھے گئے ہن کوئی دوجا رنگ یا قلم نہیں ورتیا گیا۔ صفحہ داغ کوئی نہیں۔ حاشیہ جدول کوئی نہیں۔

تبصرہ: ایہ کتاب سراجی دا ترجمہ ہے۔ پنجابی وچ سراجی دے ہور ترجمے تے شرحاں وی ملدیاں نیں۔ اس دا موضوع ترکہ/وراثت دے فقہی مسائل ہن۔ کتاب خانہ گنج بخش، اسلام آباد وچ ایہدے پنج نسخے

موجود ہن۔(15)

16۔ فرائض خلاصہ معاملات

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]

[موتون اول مری عبداللہ جے ایہ خبر سنیندا ۔۔۔ برگ 2 ب]

تاریخ تصنیف: 1043ھ [ھزار ھک تری تالیہ ورھیاں ساڈھی وہ ماھیئیں ۔۔ برگ 89]

موضوع: فقہ

کاتب: فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر

تاریخ کتابت: 22/شوال 1130 ہجری

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 90 برگ

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 2/111 س م

حوض: لمبائی: 10 س م چوڑائی: 7 س م (تقریباً)

سطور: مختلف۔ اوسطاً 12۔

خط: وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے نسخ دی بھا ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خوانا۔

کاغذ: گھرا بادامی، ملائم، چمک وار، مشینی۔

مڈھ:

اللہ اکبر قول و فعل اول حمد مدام
حمد بجا نہ آوی جس نے ناھیں اوہ تمام
اللہ واحد خالق رازق اوھو رب غفور
نال رضائی کلی عالم کیتس آپ ظھور

چھیکڑ:

ھزار ھک تری تالیہ ورھیاں ساڈھی وہ ماھیئیں [کذا]
ایہ ھجرۃ بعد رسالہ تم کیتا رب تمام
جیتہ ما ھیئین بدہ دنہ وقت پیشین ورآء
عاصی طاقت سھل کجہ ھویا فضل خداء
عاصے طمع دعائدا جی پھری کری دعا
اس ایمان باقی رکہ آکھے عاصے کھے خدا

ترقیمہ: ''تمام شد رسالہ شیخ عبداللہ بوقت نماز دیگر روز یک شنبہ بتاریخ 22 ماہ شوال 1130 محرر فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے عرف کھوکھر غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستاذیہ ولجمیع المؤمنین والمؤمنات والمسلمین و المسلمات الاحیاء منہم والاموات برحمتک یا ارحم الراحمین ۔''

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب داپربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس نہیں تے نہ اوہنوں لکھن دا چنگا ول آوندا ہے۔مصرعے وڈے نکے کر کے اوہنے نسخے نوں بدروپا کر دِتا ہے۔ تھاں تھاں تے اوہدے کولوں لفظ غلط لکھے جاندے نیں۔جہناں نوں فیر اوہ حاشیے وچ لکھ دیندا ہے۔ کئی مصرعے تے شعر وی حاشیے تے لکھے گئے ہن۔

تبصرہ: فرائض خلاصہ معاملات مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے قلمی نسخے عام مل جاندے نیں۔

17۔ فرائض شرح سراجی

مصنّف:	مولانا عبداللہ لاہوری[عبدی]		
	[عبداللہ سائل یارب خالق ایہ کرتم کتاب ۔۔ برگ 2، الف]		
موضوع:	فقہ(ترکہ/وراثت کی تقسیم)		
سالِ تصنیف:	1058ھ[ہزار ہکوانہ ونجہ ورھیاں ھکو ماہ فنا برگ 39۔ب]		
کاتب:	فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر		
تاریخِ کتابت:	1130 ہجری		
مقامِ کتابت:	نامعلوم		
ضخامت:	39 برگ		
وڈ ویتر (تقطیع):	لمبائی: 16 س م	چوڑائی: 111/2 س م	
حوض:	لمبائی: 10 س م	چوڑائی: 7 س م (تقریباً)	
سطور:	مختلف۔ اوسطاً 12۔		
خط:	وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے نسخ دی بھا ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خوانا۔		
کاغذ:	گہرا بادامی، ملائم، چمک دار، مشینی۔		
مُڈھ:			

اللہ اکبر ھمیشہ حمد اورک ناھیں کجھ
اللہ بعد درود محمد کھن شمار نہ کجھ

وت درود اولاد رسول وپی ماپیو ھر اصحاب
وت ھر استاذ ھر ھر مومن خالق بخش حساب
علم فرائض بھرن بھراون حضرت ایہ فرمایا
علم کلی اس ادھا فضل وچہ کتابان آیا
اس نانو[ں] فرائض شرح سراجی جین وچہ تر کا علم
جو اس پیہری سو کری نہ ڈھوی دائم بکری حلم

چھیکو:

خالق بخش عبداللہ ماؤ پیؤ اسدا جان محمد ھر
جو طلب خالق سرع موافق ھر ھر آنجین ھر
ھزار ھکو اتہ ونجہ ورھیاں ھکو ماہ فناء
جتہ روز تم ھور ستوان وہ وقت پیشین ورآء
ایہ ھجرت بعد کتاب تم کیتا فضل خداء
ایہ بجہ عاصے دعاء کری تس دیوی اجر خداء

ترقیمہ: ''تمت بعون اللہ الملک المجید بخط فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادیہ ولجمیع المومنین والمومنات والمسلمین والمسلمات الاحیاء منہم والاموات برحمتک یا ارحم الراحمین ۔ 1130''
[ترقیمے دی عبارت غلطیاں توں وانجھی اے۔]

کیفیت: نسخہ مجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ اس نسخے نال فرائض خلاصہ معاملات [عبداللہ لاہوری] تے فرائض ہندوی [درویش محمد] دے نسخے وی جُڑے ہوئے نیں۔ سبھ دا کاتب، سال کتابت تے خط اکو ہی ہے۔

تبصرہ: شرح سراجی مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے نسخے تھاں تھاں تے موجود نیں جو اس رسالے دی مقبولیت ظاہر کردے ہن۔

18۔ فرائضِ ہندوی

مصنف: درویش محمد
[درویش محمد کیتیا پچھلے تری تمام ۔۔۔ آکہ روُس روُس دی رھندی چار اقسام
برگ 10۔ الف]

موضوع: فقہ (ترکہ ، وراثت دی تقسیم بارے)

کاتب: فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسیٰ عرف کھوکھر

تاریخِ کتابت: 1130 ہجری

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 16 ورگ

وڈ وتر (تقطیع): لمبائی: 16 س م چوڑائی: 2/111 س م

حوض: لمبائی: 10 س م چوڑائی: 7 س م (تقریباً)

سطور: مختلف۔اوسطاً 12۔

خط: وکھرا جیہا خط ہے جو کدھرے نسخ دی بھا ماردا ہے کدھرے دیوانی دی، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، چمک وار، مشینی۔

مُنڈھ:

پاک منزہ رب کون دائم آکہ ثناء
خالق موت حیاۃ دا اہکی ھک خداء
جیندا بھیجیاں آیہ نبی محمد خاص
کفر جہالت شرک تھیں کتس کہی خلاص
وارثاں تائن سمجہ کر ترکا کرن وصول
علم فرائض آکھیا نصف العلم رسول

چھیکو:

اس تہی پچہی آکہیں جینون ھبو مال
ایہ بہی جے کد نا ھوّوی اہکی بیت المال
جھہ آیسے بیت تی ھک سو پھر کرمینوں کرین دعا
جان تون فرائض ھووین یاری نال خدا
- - - - سنہ بجہ یک ھزار بہی ھجرت سٹیں عوام
ایہ فرائض ہندوی جدن ھوئی تمام

ترقیمہ: "تمت بعون اللہ تعالیٰ بخط فقیر احمد ولد حضرت شیخ موسے غفر اللہ لہ ولوالدیہ ولاستادیہ ولجمیع المومنین والمومنات والمسلمین والمسلمات برحمتک یا ارحم الراحمین۔ 1130" [ترقیمے دی عبارت قطیاں توں وانجھی اے۔]

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع

دے دو رسالے فرائض خلاصہ معاملات تے شرح سراجی دے نسخے وی ایہدے نال جڑے ہوئے نیں۔ سبھ دا کاتب، سالِ کتابت تے خط اکو ہی ہے۔

تبصرہ: درویش محمد دیاں ہور کرتاں دے قلمی نسخے وی کتب خانیاں وچ موجود نیں۔

19۔ رسالہ صیقلِ دل

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری
[عبداللہ عاصی کریں نصیحت سنیو کل جہانان ۔۔۔
خوف قرب کل آدم جناں نا ہین خوف حیوانان ص 4]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 4 صفحات

وڈ ونڈ (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 151/2 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 15

خط: نستعلیق، خوش نما، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُنڈھ:

اللہ اول حمد ہیں نا تس حمد شمار
رب ہر خلقت نوں علم بجایا ذاتی علم ظہار
رب تہی پہچیں بہت درود حضرۃ بجہ رسول
کرم انہاں بی شمار کیتا رب نزول
ظاہر باطن علم اس جگہ فرع اصول
اسدا ناہیے پور کوہی کیتس آپ قبول

چھیکڑ:

عبداللہ عاصی کریں نصیحت سنیو کل جہاناں
خوف قرب کل آدم جناں ناہین خوف حیوانان

کل ملایک خوف نہیون خوف کلے شیطانان
نیکی جاہک دنیا ایہے اگے نا تل دانا
سوال خدا دا ایہی ہک سنتون پھریسے والے
دعاء ایمانیے کاتب ہک ماو پیو تایی نالیے

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال نجوے نیں۔ کاتب خوش نویس اے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔
تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا مختصر رسالہ ہے۔

20۔ انواع العلوم

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری
[ایہ سن عبداللہ خبر تون جاہل کھن فقیر ص 9]
موضوع: فقہ
کاتب: نامعلوم
تاریخِ کتابت: نامعلوم
مقامِ کتابت: نامعلوم
ضخامت: 154 صفحات
ونڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م
حوض: لمبائی: 151/2 س م چوڑائی: 11 س م
سطور: 15
خط: نستعلیق، خوش نما، پختہ تے خوانا
کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔
مُنڈھ:

اللہ حمد ہمیشہ آیا ہر ہر پیش کلام
جیہی ترک کلام وفعل و نا ہیی حمد تمام
خلق چلی حیران کلیی رہدی کنہ نہ آء
ہر ثنائیی خالق ہک ہیی ناہی ہور خداء

حمد الٰہی اول آخر ظاہر باطن سبھ
دایم صفت الٰہی سجدہ غیر نہ آیا کجھ

چھیکڑ:

آپ سی وچ مغز دی صلبی پیدی آء
ایہ خبر خزانیے اندر ایہی حکم کیتا فقہاء
خشک مٹی کو دور کریں جامی جیسی دور
ایہ پاک ایہائی فرجیے نجس نا ہین ہور فتور
مکس نجات جامی جیسے ہر ہر آء بہیں
جیں درم زیادہ لگیے نجس فتوی نجس صحیں

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ مڈھ توں مکمل ہے پر پیر ولوں ناقص نظر آوندا ہے، ترقیمہ نہ ہونا وی اس گویڑ نوں پکا کردا ہے۔ 129 صفحات نسبتاً موٹے قلم نال کتابت ہوئے ہن تے گھٹی روشنائی ورتی گئی ہے باقی دے صفحے نسبتاً باریک قلم نال پھکی روشنائی نال لکھے گئے ہن۔کاتب فنِ کتابت دا ماہر ہے۔۔رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے پر ہر تھاں اس دا خیال نہیں رکھیا گیا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جڑے نیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ اڈو اڈ کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے لبھ جاندے نیں۔ایہ وکھرا وی کئی وار چھپ چکیا ہے تے باراں انواع نال وی۔

21۔رسالہ حصارالایمان

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری
[اس کہ عبداللہ نا نو کتابی کری رب عیان۔۔۔
حصارالایمان نانو اس ایہ اللہ دا فرمان ص 12]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 56 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20س م چوڑائی: 14س م

حوض: لمبائی: 2/151س م چوڑائی: 11س م

سطور: 13

خط: نستعلیق، دل کش، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُنڈھ:

اللہ خالق کل خلایق واحد جیندا ناؤ
نا تِس عورۃ بیٹی بیٹا ما پیو نا گرانو
بہن نہ اُتھن چلن صورت نہ اعضاء نہ خواب
چلن قرار نہ آنون جانون حاجت نا خطاب
لمبا موٹا کی زیادہ جسہ رب نہ دوی
نا رب موۃ نہ پیدا ہونون بہنون ترک کہلوی

چھیکڑ:

عیب نہ کہی اس وچ جو نفسو فرماء
دشمن نفسو دین دا خبر کتابی آء
ایہ قدرت ہووی جی کہی دیوی اجر خداء
تسنون دعاء فقیر کریندا ایمان رہس بقاء
عاصی طمع دعاء دا جیکو نا خداء
راضی ہووی رب تس بجہ رسول خداء

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے پر ترقیمے توں وانجھا ہے۔ کاتب فن کتابت دا ماہر ہے۔۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے پر ہر تھاں اس دا خیال نہیں رکھیا گیا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ عنواناں والے شعر شروع وچ سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن بعد وچ عنوان والے شعر دے پہلے دو لفظ سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جڑے نیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ ایہدے مطبوعہ تے قلمی نسخے

عام لبھ جاندے ہن۔

22۔فرائض شرح سراجی

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری

[عبداللہ نوں فرمایا فقیران جو صالح صحراء ص1]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 54 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 151/2 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 13

خط: نستعلیق ودھیا، پختہ تے خوانا

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ اکبر حمد ھمیشہ اورک ناھی کجھ
اللہ بعد درود محمد کہن شمار نکجھ
وت درود اولاد رسولدی ماو پیو ھر اصحاب
وت ھر استقادھر ہر مومن خالق بخش حساب
علم فرایض پہرن پہراون حضرت ایہ فرمایا
علم کلکے اس ادہا فضل وچ کتابان آیا

چھیکڑ:

خاطی بخش عبداللہ ماو پیو اسدا جانجمد ہر
جو طلب خالق شرع موافق ھرھرانجی ور
ہزار ھکو اتہ ونجہ ورھیان ھکو ماہ بقاء
چہ روز تم ہور ستوان دیہ وقت پیشی درآء

ایہ ہجرت بعد کتاب تم کیتا فضل خداء
ایہ بجہ عاسی دعا کری تس دیوی اجر خداء

ترقیمہ: ندارد

کیفیت: نسخہ نجیب الطرفین ہے پر ترقیمہ کوئی نہیں۔ کاتب خوش نویس تے پختہ قلم ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جُڑے نیں۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع دا معروف رسالہ ہے۔ اڈو اڈ کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے لبھ جاندے نیں۔ ایہ وکھرا وی کئی وار چھپ چکیا ہے تے باراں انواع نال وی۔

23۔ فرائض خلاصہ معاملات

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]
[مولوی ن اول مر عبداللہ جی ایہ خبر سنیندآء۔۔۔ص۲]

موضوع: فقہ

کاتب: نامعلوم

تاریخِ کتابت: نامعلوم

مقامِ کتابت: نامعلوم

ضخامت: 89 صفحات

ونڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 15 1/2 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: مختلف۔ اوسطاً 13۔

خط: نستعلیق، پختہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

اللہ اکبر قول و فعل اول حمد مدام
حمد بجاء نہ آوی جتنی ناہی اوہ تمام
اللہ واحد خالق رازق ایہو رب غفور
نال ارادت کلی عالم کیتس آپ ظہور

ھر ھر خلقت ہر دل اندر ھر ھر دہرس ظہور
ہر ہر صورت ہور سواری ہر ہر ہور شعور

چھیکڑ:

اتہ کہورا ہور کدہ خچر کائی مجہ نفاع
مسک کدی پیش نفع نہی جی کا اس ونجا
اتہی ضامن ہوندا ناہی ھر ھر خبران آء
بعد نفع تا خیر ونجاسی تسی ضامن آء
بہید دنبی ہور بکری مجہ بخہی ہور گاء
کہنی رکہی دوہ پیوی ہر سائی اون با [کذا]

ترقیمہ: ندارد۔

کیفیت: نسخہ ناقص الآخر ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس تے فنِ کتابت دا جانو ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ حوض دے چوگردے دوہرا سرخ حاشیہ ہے۔ مولوی عبداللہ لاہوری دی باراں انواع دے ہور رسالے وی ایہدے نال جُڑے نیں۔

تبصرہ: فرائض خلاصہ معاملات مولوی عبداللہ لاہوری دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔ ایہ کئی واری انواع وچ چھپ چکیا ہے تے وکھرا وی چھاپے چڑھیا ہے۔ ایہدے قلمی نسخے عام مل جاندے نیں۔

24۔ حکایت پاک رسول ﷺ

مصنف: حافظ برخوردار [پ: 1030ھ]
[برہو تہی موہنوں کھیا برخوردار ص5]

موضوع: سیرتِ رسولؐ

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوٹ [کہوٹ؟]

تاریخ کتابت: 18/صفر 1098ھ

مقام کتابت: موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبۂ لاہور

ضخامت: 5 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م

حوض: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 11 س م

سطور: 17

خط: نستعلیق، عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

با حرمت پیغمبری سرور کائنات
اوس محمد ناؤں عربی سیّد ذات
امت دا اوہ آسرا تکیہ پشت پناہ
نیکاں تابع اوسدی بداں بھی وساہ
ناؤں محمد جوق کھِی کریں شروع زبان
ہووی شکر قند جیوں پُر لذات دہان

چھیکڑ:

دوزخ بھشت اوپایا دوہاں تھوکاں دی بہاء
جیہی عمل کماوسو تھیی اکہی لہسو جاء
پرہو سبھی مومنوں کھیا برخوردار
برکت کلمی پاک دی مت چڑ لکھو پار
لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: ''کاتب الحروف فقیر مہر علی ولد نور محمد عرف کاہوت ساکن احمدال من اعمال پرگنہ کیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور برای برخورداری ملا آدم ولد حالی عرف سمدھی ساکن احمدال مرقوم شد والتاریخ 18/ شہر صفر ختم اللہ بالطہر [کذا] 1098ھ ہر کہ خواند دعا طمع دارم کہ عنداللہ ضائع نیست۔'' [ترقیمے دی عبارت معریٰ یعنی نقطیاں توں وانجھی ہے۔]

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب خوش نویس ہے پر ایہ نسخہ چھیتی نال گھسیٹیا ہویا وکھالی دیندا ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ شعر دے دوویں مصرعے آمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اِک جلد وچ شامل ہے۔ اس توں پہلاں فارسی دا کوئی فقہی رسالہ تے بعد وچ عبداللہ لاہوری تے کسے نامعلوم لکھیار دے پنجابی رسالے شامل ہن۔

تبصرہ: حافظ برخوردار دی ایس لکھت دے کئی نسخے محفوظ ہن۔ اقبال صلاح الدین تے ڈاکٹر احمد حسین قریشی قلعداری دے کتب خانیاں وچ اس دے دو دو نسخے تے ڈاکٹر وحید قریشی دے کتب خانے

وچ اِک نسخہ موجود ہے۔ [16]

25۔نامعلوم الاسم

مصنف: نامعلوم

موضوع: روزِ محشر، شفاعت

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوٹ[کھوٹ؟]

تاریخِ کتابت: [18/صفر 1098ھ]

مقامِ کتابت: [موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہٗ لاہور]

ضخامت: 3 صفحات

وڈ ویتر (تقطیع): لمبائی: 20س م چوڑائی: 14س م

حوض: لمبائی: 18س م چوڑائی: 11س م

سطور: 17

خط: نستعلیق عامیانہ، خوانا۔

کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔

مُڈھ:

خالق خلقت کل اوپائی کر کے ودا پیارا
رب دا شرف محمد تائیں آکھس یار پیارا
چاریں یار برحق جانہو شک نہ کر ہو کوئی
منیں بیاہون جانولاء کر مسلم خاصہ سوئی
محمد روئی مکر جہاندیں کیا پرواہ تنہاں نون
نوح نبی ملاح جہاندا بدن کور تنہانون

چھیکڑ:

ایہ سلامی شاعر قصہ نال کتابان جنیان ملا[ملیاں]
دوزخ بہاہ حرام تنہانون جنہان سنیایا سہنیان
روز حشر دا کھلا تکیندا اج کہل کیی پرسون
کلمہ آکہو مسلمانو جو سنیی جو پہرسون
لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ

ترقیمہ: ''کاتب فقیر مہر علی عرف کاہوت [کھوٹ]''
کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے ۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے ۔ کاتب خوش نویس ہے پر ایہ نسخہ وی چھیتی نال گھسیٹیا ہویا وکھالی دیندا ہے ۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے ۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے ساہمنے لکھے گئے ہن ۔ ایہ نسخہ اِک جلد وچ شامل ہے ۔ اس توں پہلاں فارسی دا کوئی فقہی رسالہ تے حافظ برخوردار دا رسالہ حکایت پاک رسول تے بعد وچ عبداللہ لاہوری دے دو پنجابی رسالے شامل ہن ۔
تبصرہ: شاعر دی زبان پنجابی دے کھیبی لہجے دے نیڑے ہے، میرا گویڑ ہے کہ شاعر دا تعلق ایسے علاقے نال ہے ۔

26 ۔ فرائض نص تحقیقی

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]
[اللہ واحد رب توں عبداللہ تدہ غلام ص2]
سال تصنیف: 1032ھ
[بتریہ ورہاں ہزار ہک ماہ اوتیں شب راۃ ۔۔۔
ایہ ھجرت بعد رسالہ تم پہچو عمل نجات ص 69]
موضوع: فقہ
کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوٹ [کھوٹ؟]
سال کتابت: [1098ھ]
مقام کتابت: موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبہ لاہور
ضخامت: 69 صفحات
وڈ وِتر (تقطیع): لمبائی: 20 س م چوڑائی: 14 س م
حوض: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 11 س م
سطور: 15
خط: نستعلیق، عامیانہ، خوانا ۔
کاغذ: گہرا بادامی، ملائم، مشینی ۔
مُڈھ:

اللہ واحد رب توں تیرا سچا راج
جنکہہ کل جہان ھیے سبھ تیرا محتاج

آلھیے آدم صیی کیتوس آبو خاکیں تھی کل جسہ
باوی تہی دم آدم تاین آتش کنو غصہ
بندیں نارین رکان ہویان پہوتھی جاہیں چم
پیرا لوہو چریہی وال ایہ ماؤ تھی کم

چھیکو:

کا تقصیر فقیر نوا وچہ رسالیں ہوء
معاف کرہو تقصیر کل عیب نہ ہر ہو کوء
کرہو دعاء فقیر نون جملیں ناء خداء
رب فضل کرینی مومنان ایمان رھیے بقاء
ترہیہ ورہان ہزار یک ماہ اوتیں شب راۃ
ایہ ھجرت بعد رسالہ تم پیچھو عمل نجات

ترقیمہ: "تمت تمام شد کار من نظام شد کاتب الحروف فقیر مہر علی بن نور محمد عرف کاہوت [کہوٹ] ساکن احمدال پرگنہ کیب [گھیب] تابع اٹک۔" [ترقیمے دی عبارت معری یعنی نقطیاں توں خالی ہے۔]

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ عنوان سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ کاتب پختہ خط ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے سامنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اِک جلد وچ شامل ہے، جیہدے وچ ایس توں اڈ ہور پنجابی تے فارسی رسالے وی موجود ہن۔

تبصرہ: مولوی عبداللہ لاہوری [عبدی] دا معروف رسالہ ہے جو باراں انواع وچ شامل ہے۔

۲۷۔ رسالہ صیقلِ دل

مصنف: مولانا عبداللہ لاہوری [عبدی]
[عبداللہ عاصیں کریں نصیحت سہو کل جہانا [ں] ص 4]

موضوع: فقہ

کاتب: مہر علی ولد نور محمد کاہوت [کہوٹ؟]

سالِ کتابت: 27/ جمادی الثانی 1096ھ

مقامِ کتابت: موضع احمدال من اعمال پرگنہ گھیب داخل اٹک تابع صوبۂ لاہور

ضخامت: 4 صفحات

وڈ وڈیر (تقطیع):	لمبائی: 20س م	چوڑائی: 14س م
حوض:	لمبائی: 18س م	چوڑائی: 11س م
سطور:	15	
خط:	نستعلیق، عامیانہ، خوانا۔	
کاغذ:	گہرا بادامی، ملائم، مشینی۔	

مُڈھ:

اللہ اول حمد ہیں نا تس حمد شمار
رب ہر خلقت نو علم بجھایا ذاتیں علم ظہار
رب تہی پہچیں بہت درود حضرت بجہ رسول
کرم انہاں ہیں بیشمار کیتا رب نزول
ظاہر باطن علم اس جیکجہ فرع اصول
اسدا ثانیں پور نکویں کیتس آپ قبول

چھیکڑ:

عبداللہ عاصیں کریں نصیحت سنہو کل جہانا[ں]
خوف قرب کل آدم جنان ناصیں خوف حیوانا[ں]
کل ملایک خوف نہیون خوف کلیں شیطانا[ں]
میکیں جاھک دنیاں اتیں اگے نا تل دانا

ترقیمہ: "کاتب الحروف فقیر حقیر پر تقصیر مہر علی ولد نور محمد عرف کاہوت[کہوٹ] متوطن بہرہ [بھیرہ] ساکن موضع احمدال من عملہ پرگنہ کیب[گھیب] داخل اٹک تابع صوبہ لاہور 1096ھ بوقت گھڑی روز جمعہ سہر جمادالثانی تاریخ 27 مرقوم شد۔ قاریا بر من مکن قہر[و] عتاب۔۔کہ خطا رفتہ باشد در کتاب۔"

کیفیت: نسخہ سر پیر توں مکمل ہے۔ رکاب دا پربندھ کیتا گیا ہے۔ کاتب فن دا ماہر ہے پر اوہنے چھیتی چھیتی کسے نسخے توں نقل تیار کیتی ہے۔ شعر دے دویں مصرعے آمنے ساہمنے لکھے گئے ہن۔ ایہ نسخہ اِک جلد وچ شامل ہے۔ جیہدے وچ کجھ پنجابی دے ہور رسالے وی شامل ہن تے فارسی دا وی اِک رسالہ موجود ہے۔

تبصرہ: مولانا عبداللہ لاہوری دے باراں انواع وچ شامل اِک مختصر رسالہ ہے۔ پنجاب دے کئی کتب خانیاں وچ ایہدے نسخے مل جاندے نیں۔ مولانا محمد علی مکھڈیؒ دے کتب خانے دا ایہ سب توں پرانا کھرڑا ہے۔

حوالے:

* اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ اردو، شعبہ پاکستانی زبانیں، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

1- اشرف فیضل پراچہ۔ پراچگان، مترجم: کرنل انور شفیق نقوی۔ (فیصل آباد: الخیر پبلشرز، 1997ء) 117۔
2- بہ حوالہ ایضاً ص 118۔
3- ریاض الدین اعوان، ملک۔ مکھڈ شریف۔ مشمولہ ''اٹک فیسٹیول'' (اٹک: ضلع کونسل، 1996ء) 60۔
4- محمد ساجد نظامی، ''زیارت لائبریری مکھڈ شریف کے چند فارسی مخطوطات''، دریافت، (اسلام آباد: نیشنل یونیورسٹی آف ماڈرن لینگویجز، شمارہ6، اگست 2006ء) 358۔
5- ایضاً ص 361۔
6- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، دوم، نومبر 1989ء) 306۔
7- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ پنجابی زبان وادب کی تاریخ (لاہور: سنگِ میل پبلی کیشنز، 2002ء) 109۔
8- تفصیل لئی ویکھو: چھیماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)؛ مدیر: ڈاکٹر شہباز ملک؛ لاہور، شعبۂ پنجابی، پنجاب یونی ورسٹی، مسلسل شمارہ9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔
9- ایضاً
10- ''کتب خانہ الفرشیہ قلعدار (گجرات) دے پنجابی قلمی نسخے''، مشمولہ چھیماہی ''کھوج''، قلمی نسخہ نمبر؛ ص 76۔
11- ''پنجاب یونیورسٹی لائبریری وچ پنجابی قلمی نسخے''، مشمولہ چھیماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)؛ ص 3،4۔
12- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر۔ پنجابی زبان وادب کی تاریخ، 116۔
13- ''کتب خانہ الفرشیہ قلعدار (گجرات) دے پنجابی قلمی نسخے''، مشمولہ چھیماہی ''کھوج''، قلمی نسخہ نمبر؛ ص 92۔
14- تفصیل لئی ویکھو چھیماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)؛ مسلسل شمارہ9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔
15- ''کتب خانہ گنج بخش، راولپنڈی وچ پنجابی مخطوطے''، مشمولہ چھیماہی ''کھوج''، قلمی نسخہ نمبر؛ ص 51۔
16- تفصیل لئی ویکھو چھیماہی ''کھوج'' (قلمی نسخہ نمبر)؛ مسلسل شمارہ9، جولائی تا دسمبر 1982ء۔

☆☆☆

* ڈاکٹر محمود الحسن بزمی

پنجابی تفسیری ادب وچ تفسیر بالرائے دا نمونہ

(تفسیر دلپذیر از محمد دلپذیر بھیروی)

تفسیر دلپذیر، مولوی محمد دلپذیر ہوراں جناب ملک خان محمد صاحب کپتان رسالہ آف مٹھ ٹوانہ ضلع شاہ پور ہوراں دی فرمائش تے لکھی 1352 ہجری بمطابق 1932ء وچ منوہر سٹیم پریس سرگودھا وچ چھپی ایہدا پہلا سپارہ اک ہزار دی تعداد وچ پہلی واری چھپیا تے قیمت 12 آنے متھی گئی...... دوجے صفحے (ٹائٹل توں بعد والا) تے تیجے صفحے (آخری صفحے توں بعد) تے مضامین دی فہرست دتی گئی اے۔ پہلے سیپارے دے 182 صفحات نیں۔ سیپارے دے اخیر لے (بغیر نمبر دے) صفحے اُتے "ناظرین" دے سرناویں ہیٹھ اک اطلاع دتی گئی اے پئی تفسیر دلپذیر، تفسیر محمدی توں بعد پنجابی زبان دی پہلی تفسیر اے جنھوں دلپذیر (مصنف تصانیف کثیرہ) ہوراں لوکاں دے اصرار تے اک خاص تے دلچسپ پیرائے وچ لکھیا اے۔ ایہدے وچ پہلے تے آخر وچ آون والے مفسراں دے وچاراں نوں پنجابی وچ لکھیا اے نالے ایہدے وچ اپنے ولوں کجھ نہیں ملایا گیا تے نہ ای کسے فرقے دے خیالات دی ترجمانی کیتی گئی اے۔ ایہ وی دس پائی گئی اے پئی تفسیر دے ہن تیکر دس پارے مکمل ہو چکے نیں جیہڑے اک توں بعد دوجا بن کے ہولی ہولی چھپدے رہن گے۔ ایہ اعلان ابوالمنیر حافظ خدا بخش صغیر چنیوٹی ولوں کیتا گیا اے۔ کسے خاص ناشر یا پبلشر دا ناں نہیں دتا سگوں ملن دیاں تھاواں مفسر توں اڈ چھ ہور وی دسیاں گیاں نیں۔ حاجی چراغ الدین سراج الدین تاجران کتب کشمیری بازار لاہور، شیخ محمد اشرف تاجر کتب کشمیری بازار لاہور، حافظ برادر تاجران کتب چنیوٹ متصل منڈی دروازہ، جے ایس سنت سنگھ تاجران کتب چوک متی لاہور، کتب خانہ نورالعلم جہلم بازار کلاں تے بک ڈپو تالیف و اشاعت قادیاں نیں۔ نالے دلپذیر ہوراں دیاں دوجیاں کتاباں گلدستہ معجزات محمدی ۴ آنے، گلدستہ نعت دلپذیر ہر سہ حصہ ست آنے، گلدستہ مناجات دلپذیر 3 آنے، گلزار مکہ 8 آنے تے تفسیر سورۃ فاتحہ 4 آنے دا ذکر ملدا اے۔

تفسیر دا دوجا پارہ وی پہلے پارے دے ٹائٹل نال صرف سال اشاعت دے فرق نال یعنی 1353 ہجری 1934ء تے قیمت 10 آنے نال چھاپے چڑھیا۔ تعداد 1000 تے ایڈیشن وی پہلا ای

درج اے۔فہرست مضامین والے صفحیاں تے گنتی دی تھاں حروف تہجی الف تے ب وتے گئے نیں دوجے پارے دے کل صفحات 132 نیں۔ تیجا پارہ 1354 ہجری 1935ء وچ اوسے طریق تے 12 آنے قیمت تے 178 صفحیاں نال معروف ٹائٹل سمیت چھاپے چڑھیا۔البتہ ٹائٹل توں بعد دے صفحے اُتے ''سفرنامہ مدینہ منورہ واگلزار مدینہ منورہ'' دے سرناویں نال حاجی حافظ خدا بخش چنیوٹ ضلع جھنگ ولوں اعلان کیتا گیا اے پئی گلزار مکہ توں بعد دلپذیر صاحب نے اک ہور گلزار لکھ چھڈیا اے۔جیہدی قیمت صرف 12 آنے اے۔فہرست مضامین والے صفحات گنتی دی تھاں حرف تہجی الف ب ج تے دال وتے گئے نیں۔ایسے طرح چوتھے پارے دا ٹائٹل پہلے تناں پاریاں ورگا ای اے پر ملک خان محمد خاں صاحب کپتان لئی سلمہ اللہ الرحمان دُعا دتی گئی اے البتہ ایتھے ایڈیشن،تعداد اشاعت تے قیمت نہیں دتی گئی۔کل صفحات 183 نیں ٹائٹل توں بعد والے صفحہ تے فہرست مضامین اخیر لے صفحہ 183، 184 تے 185 دتی گئی اے۔

ترجمۃ القرآن معہ تفسیر دلپذیر:

حافظ محمد لکھوی دی تفسیر محمدی پنجابی دی سبھ توں پہلی تفسیر اے جیہڑی ستاں جلداں وچ چھپی سی ایہ اک عالمانہ تفسیر اے ایس تفسیر پاروں پنجابی وچ تفسیری ادب دا مڈھ بھجا۔بقول اسحٰق بھٹی:

> ''برصغیر کے صوبہ پنجاب کے جس عالم نے پورے قرآن مجید کا فارسی زبان میں ترجمہ کیا۔وہ حضرت محمد لکھوی ہیں،انھوں نے یہ خدمت تفسیر محمدی کے نام سے سر انجام دی۔تفسیر محمدی بڑی تقطیع کے اڑھائی ہزار صفحات کا احاطہ کیے ہوئے ہے، قمری حساب سے اس کا آغاز انھوں نے 1286ھ میں کیا اور شوال 1296ھ میں یہ سلسلہ اختتام کو پہنچا،عیسوی حساب سے 1869ء سے 1879ء تک پورے دس سال وہ اس کار خیر میں مصروف رہے۔'' (1)

ڈاکٹر محمود الحسن بزمی اپنے پی ایچ ڈی کے مقالے میں لکھتے ہیں:

> ''تفسیر محمدی ملقب بہ ''موضح القرآن اک اُچ پدھری علمی تفسیر اے ایہدے ماخذاں توں معلوم ہندا اے پئی مفسر حافظ محمد لکھوی ہوراں فن تفسیر دیاں ساریاں لوڑاں تے منگاں توں جانوں ہندیاں دیس پنجاب دے واسیاں لئی اک اجیہی تفسیر لکھی۔جیہدا فارسی ترجمہ علمی زبان ہون پاروں خواص لئی مفید سی تے پنجابی نثری ترجمہ تے پنجابی نظم عام پنجابیاں دی سمجھ،بوجھ موجب سوکھے سوہلے لفظاں راہیں قرآنی مفاہیم نوں بیان کرداسی۔''(2)

املاء تفسیر محمدی: تھلے (تھلے) ہتھ (ہتھ) سکھایا (سکھایا) ویکھ (ویکھ) انہاندیاندے (انہاں

دیاں دے) جنگلو چہ (جنگل وچ) انہیں (اس تھیں) اے آدم بیٹو پکڑ و زینت اپنی وقت نمازے تے کھاؤپیو حد نہ لنگھورکھو نگاہ اندازے۔ (3)

ولپذیر ہوراں دی تفسیر ولپذیر، تفسیر محمدی توں بعد وچ لکھی گئی اوہناں حافظ لکھوی دی ستائش کیتی اے:

اس تھیں بعد محمد صاحب حافظ قلم اٹھائی
جہاں ایہ تفسیر محمدی کامل نظم بنائی
وچہ پنجاب مفسر ایسا ہور نہ ہویا کوئی
تھوڑے لفظاں وچ جیہوں اونہاں مطلب مکایا
ایسا پورا ترجمہ ہن تک کسے نہ نظم بنایا (4)

مولانا نبی بخش حلوائی ہوراں تے ولپذیر ہوراں دا تفسیر وترجمہ قرآن مجید تقریباً دس پندراں سالاں دے وقفے نال اگے پچھے ای سی کیونکہ حلوائی ہوریں اپنی تفسیر وچ ولپذیر نوں کئیاں تھانواں تے نشانہ بناندے نیں مثلاً:

عبدالستار پذیر دوہانوں کسے جواب نہ دتا
فرض ہویا ہن کوڑ انہاندا ظاہر دس جیتا (5)

مولانا ولپذیر نے قرآن پاک دی مکمل تفسیر لکھی تے ترجمہ وی کیتا پر ایہ مکمل طور تے چھپ نہ سکی صرف پہلے دساں پاریاں دی تفسیر دی دس پیندی اے۔ اوہناں وچوں وی ہن صرف چار وکھ وکھ سپاریاں دی تفسیر ملدی اے۔

اوہناں اپنی تفسیر وچ اپنے نال وکھ تفسیر یا حدیث دیاں کتاباں دا حوالہ یا ذکر نہیں کیتا جہناں توں تفسیر کردیاں استفادہ کیتا گیا بس بعض مقامات اُتے اوہناں دا حوالہ اوتھے ای دے دتا اے۔ فیر وی کجھ ماخذ اس طرح نیں۔

روح المعانی (از آلوسی)، بیان القرآن (مولانا محمد اشرف علی تھانوی)، بیضاوی (انوار التنزیل)، تفسیر ابن جریر (جامع البیان فی تفسیر القرآن از ابن جریری)، تفسیر ابن کثیر (تفسیر القرآن العظیم)، امام رازی (مفاتیح الغیب)، معالم التنزیل (محمد حسین بغوی)، تفسیر حقانی (ابو محمد عبدالحق حقانی دہلوی)، تفسیر محمدی (حافظ محمد لکھوی) صحیح بخاری (امام محمد بن اسمٰعیل البخاری)، صحیح مسلم (مسلم بن حجاج) تے کنزالعمال، مفردات امام راغب فقہی کتاباں وچوں دُرمختار وغیرہ توں مددلئی اے۔

تفسیر دی املا:

چونکہ ایہ تفسیر ویہویں صدی دے پہلے یا دوجے دہاکے وچ لکھنی شروع ہوئی ایہدی پہلی جلد 1932 دوجی 1934 تیجی 1935ء وچ چھاپے چڑھیاں۔ ایس لئی ایہدی املا انہویں صدی دے درمیان تے اخیر والی نہیں، زیادہ تر لفظ اج دی چالو املا والے ای نیں البتہ کجھ پرانی املا والے وی ملدے نیں۔ مثال لئی کجھ لفظ درج کیتے جاندے نیں:

پچھے (پچھے) کجہ (کجھ) تہیں (تھیں) پنکہی (پنکھی، پکھیرو) بہی (بھی) اوستہیں (اوس تھیں) اوٹھائیا (اٹھائیاں) لوکاندی (لوکاں دے) پہنانوندی (پہناون دے) ایسے طرح کجھ لفظ کسے تھاں تے ہور طرح لکھیا تے دوجی تھاں تے املا ءبدل کے لکھی اے ایہناں دی مثال:

اوچہاواں تے کدھرے اوٹھاواں، تہیں تے کدھرے تھیں، جلد3 صفحہ 16 اُتے کجہ تے ایسے جلد دے صفحہ 17 اُتے کجھ جلد 3 صفحہ 15 اُتے چڑہایا تے ایسے جلد صفحہ 17 اُتے چڑھایا۔ انج لگدا اے پئی کاتب نے وی اپنی رنگینیٔ طبع دا مظاہرہ کیتا ہووے گا تاں ای املاء وچ تنوع نظر آئے۔

طرزِ تفسیر و منہج:

جدوں اسیں تفسیری ادب دا جائزہ لینے آں تے ایہدی ونڈ تفسیر بالماثور تے تفسیر بالرائے دے حوالے نال کیتی جاندی اے۔ چونکہ تفسیر دلپذیر تفسیر بالرائے دے زُمرے وچ آندی اے ایس لئی ایہناں دوواں دی وضاحت ضروری اے:

تفسیر بالماثور: ایہدے توں مراد تفسیر کردیاں آیات قرآنی؛ ارشادات نبویؐ، اقوال صحابہ تے اقوال ائمہ توں مدد لے کے گل دی وضاحت کرنا اے۔ بقول غلام احمد حریری:

> ''کسی آیت کا معنی و مفہوم اگر قرآن کریم کی کسی آیت سے واضح ہوتا ہو یا رسول کریم ﷺ کے ارشادِ گرامی نیز صحابہ و تابعین کے اقوال و آثار سے اس پر روشنی پڑتی ہو تو اس کا نام تفسیر بالماثور (منقول تفسیر ہے)۔''(6)

تفسیر بالرائے:

ایہدے توں مراد تفسیر کرن لگیاں مفسر دا بعض احکامات دی تفسیر یا وضاحت کردیاں اپنے قیاس یاں رائے توں مدد لینا اے۔ بقول غلام احمد حریری:

> ''لفظ ''الرائی'' کا اطلاق اعتقاد، اجتہاد اور قیاس پر کیا جاتا ہے۔ اسی لیے قیاس کے قائلین کو اصحاب الرائے کہا جاتا ہے۔ بنا بریں ''تفسیر بالرائی'' سے مراد وہ

تفسیر قرآن ہے جو اجتہاد کی مدد سے کی جائے" لیکن وہ اس کے لیے ضروری سمجھتے ہیں کہ مفسر عربوں کے اسلوب کلام، عربی الفاظ، اشعار جاہلی، اسباب نزول، ناسخ ومنسوخ اور مفسر کے لیے (دیگر) ضروری امور سے واقفی رکھتا ہو۔"(7)

تفسیر ولپذیر دا شمار تفسیر بالرائے وچ ہندا اے اوہ جدید علوم تے ادیان توں متاثر نظر آوندے نیں۔ مولانا ولپذیر نے قرآن پاک دا ترجمہ دو طریقیاں نال کیتا اے پہلے تحت اللفظ، لفظی ترجمہ یعنی ہر عربی لفظ دے تھلے پنجابی نثر تے فیر منظوم پنجابی تے آیتاں دی تفسیر وی منظوم پنجابی وچ کیتی گئی اے۔ حاشیے اُردو وچ لکھے گئے نیں تفسیر دا انداز ملاحظہ ہووے:

وَاِذَا قِیْلَ لَھُمْ لَا تُفْسِدُوْا فِی الْاَرْضِ قَالُوْٓا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُوْنَ ،

نثری ترجمہ:

اتے جد کہیا جاوے اونہاں نوں نہ فساد کرو وچہ زمین دے کہندے ہین اسیں تے صرف سنوارنے والے ہاں خبردار تحقیق اوہا فسادی ہین اتے اوہ نہیں جاندے۔(8)

منظوم ترجمہ:

جد کہیا تہاں فساد نہ کرو ملک وچالے — آکھن نہیں اسیں تے ہاں اصلاح کماون والے
ربّ فرماوے خبر رکھو اوہ بے شک ہین فسادی — اوہ مول نہ سمجھن ایہ گل وگی مار خدا دی

تفسیر منظوم پنجابی:

کنوں فساد مراد اس جائی دل دے وَیر اونہاندے — خفیہ طور خلاف اسلاموں جو اوہ رہن کماندے
نال کفاراں اندر خانے میل ملاپ رکھاندے — اتوں دعوے مسلمانی دا وچوں کفر کریندے
دلی نفاق اونہاندے تائیں ربّ فساد بتایا — ہندی وچہ فساد دا معنے کم وگاڑن آیا
جدوں اونہاں نوں آکھیا جاوے چھوڑ دیو ایہ کاراں — کہن اسیں ہاں مصلح لینے کر اصلاح سنواراں
اس گلوں ربّ مسلماناں نوں بخشی ایہ آگاہی — یاد رکھو ایہ ہین فسادی کہیا پاک الٰہی
کرن فساد شرارت ایہو ملک زمین وچالے — اوہ مول نہ سمجھن اپنے کم شرارت والے
وچہ حقیقت کرن شرارت اسنوں صلح آکھیندے — کیا کجھ ہوگ نتیجہ اسدا نہیں ذرا سمجھیندے(9)

ولپذیر ہوراں تفسیر کردیاں قرآن دیاں آیتاں تے احادیثاں مبارکہ توں وی استفادہ کیتا ہے۔ اوہ ایہ خاص پربندھ کردے نیں پئی کسے آیت دی وضاحت لئی پہلوں قرآن مجید دی آیت فیر حدیث پاک لیاندی جائے جویں کہ:

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ
الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ
الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ،

ولپذیر ہوریں تفسیر کردیاں یہودیاں دی زبانی تحریف دا ذکر کردیاں ایس آیت دی وضاحت لئی سورہ بقرہ دی اک ہور آیت لے کے آندے نیں۔ (10)

جھوٹی بات بنا کر اوسنوں کہن کتاب الٰہی — گویا ایہ تحریف اونہاندی بولن اندر آہی
لکھنے وچہ تحریف اونہاندی ذکر پچھاہاں ہوئی — وچہ سپارے پہلے جیونکر ویکھ سکے ہر کوئی(11)

حاشے وچ پہلے پارے وچوں آیت "یکتبون الکتب بایدیھم ثم یقولون ھذا من عنداللہ" (سورہ بقرہ) دا ذکر کردے نیں ایسے طرح آیت نمبر 81 سورۃ آل عمران:

وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ
رَسُولٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَى
ذَٰلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ۔ (12)

دی تفسیر کردیاں امام ابن جریر دا حضرت علی کولوں مروی حدیث دا ذکر کیتا اے تے حوالہ دتا اے۔

حضرت علی کنوں ہے مروی ابن جریر لیایا — آدم تھیں تا اج توڑی جو پیغمبر آیا
سبھ تھیں نبی محمدؐ کارن عہد لیا رب باری — اپنی اپنی امت سیتی سبھ ہوئے اقراری

حاشیے وچ حدیث "لم یبعث اللہ نبیا آدم فمن بعدہ الا اخذ علیہ العھد فی محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم" دا ذکر کر کے اپنی گل نوں مدلل تے مستند کردے نیں۔

مولانا ولپذیر جدید علوم تے ترقی توں متاثر سن جدید ذہن دے لوکاں دے شکوک وشبہات تے نویں دور دے تقاضیاں موجب مذہبی تصورات تے عقائد نوں پیش کرن دی خواہش ولپذیر اُتے وی اثر انداز ہوئی اوہ ذہنی طور تے نیچریت ول مائل سن بلکہ اخیرلی عمر وچ مرزا غلام قادیانی توں متاثر ہو کے قادیانی وی ہو گئے سن ایہدا اظہار سورہ بقرہ دے پہلے رکوع دی آیت: "وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ"۔ "اُتے نال آخرت دے اوہ یقین رکھدے نیں" دی تفسیر کر کے حاشیے وچ کردے نیں:

پنجویں صفت ایہ متقیاں دی پاک خدا فرماندا — ہووے آخرت دے اُپرلوں یقین اونہاندا
آخرت دے لفظی معنے پچھے آون والی — لین مراد قیامت جس تھیں عام مفسر عالی
یعنے پچھلی زندگی جس نوں یوم البعث اکھیوے — بعد وفاتوں جس دن اندر ہر کوئی زندہ تھیوے
دوجا آخرت دے معنے ایہ بھی کہن پیارے — جتنے عمل نتیجے پچھلے سون والے سارے

حاشیہ وچ آخرت دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں پئی "بعض مفسرین جماعت احمدیہ نے

آخرت سے مراد پچھلی وحی بھی لی ہے چنانچہ وہ فرماتے ہیں کہ ماقبل پر غور کرنے سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ مَآ اُنْزِلَ اِلَیْکَ میں اس وحی کا ذکر ہے جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پر نازل ہوئی اور مَآ اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِکَ میں اُس وحی کا ذکر ہے جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سے پہلے انبیاء پر نازل ہوئی اور اَلْاٰخِرَۃ میں اُس وحی کا ذکر ہے جو پیچھے نازل ہونے والی تھی گویا یہاں تین وحیوں کا ذکر ہے جن پر متقی ایمان لاتا ہے ایک وہ جو آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پر اُتری۔ دوسری جو آپ سے پہلے اُتاری گئی تیسری جو آپ سے پیچھے اُترنے والی تھی۔(13)

اوہناں دی تفسیر پڑھدیاں صاف اندازہ ہُندا اے پئی اوہ معجزیاں تے خصوصاً ملائکہ وغیرہ دے منکر نیں اوہ ایہو جیہے معاملیاں تے مسئلیاں وچ دور ازکار تاویلاں کردے نظر آندے نیں یا فیر کدھرے کدھرے اکا ای انکار کر دیندے نیں۔ ایس سلسلے وچ ''رفع عیسیٰ'' دی مثال دتی جا سکدی اے۔ اوہ اپنے نقطۂ نظر نوں ثابت کرن لئی بھرپور دلائل دیندے نیں۔ اوہ رفع عیسیٰ دے قائل نہیں حالانکہ صحیح مسلم تے صحیح بخاری توں ثابت اے شاید قادیانی ہون پاروں اوہناں نوں ایہناں آیتاں دی تفسیر کرن لگیاں وَن سونیاں تاویلاں دا سہارا لینا پیا۔ اوہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا اسمان ول اُٹھایا جانا جسمانی دی تھاں روحانی طور تے مندے نیں۔

اِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيْسَى اِنِّيْ مُتَوَفِّيْكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا
وَجَاعِلُ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْكَ فَوْقَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ
فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيْمَا كُنْتُمْ فِيْهِ تَخْتَلِفُوْنَ ۔

ترجمہ نثری:

جد کہیا اللہ اے عیسیٰ تحقیق میں وفات دینے والا ہاں تینوں تے عزت دینے والا ہاں تینوں طرف اپنی تے پاک کرنیوالا ہاں تینوں اونہاں لوکاں تھیں جو کافر ہوئے کرنے والا ہاں اونہاں نوں جو تابع ہوئے تیرے اُپر اوہناں دے جو کافر ہوئے تا دن قیامت تک پھر طرف میری ہے واپسی تساڈی پھر فیصلہ کرانگاں میں درمیان تساڈے وچ اوسدے جو آہے تسیں وچ اوسدے اختلاف کردے۔(14)

ترجمہ منظوم:

یعنے حضرت عیسیٰ نوں جد کہیا حق تعالا	اے عیسیٰ فوتیدگی تینوں ہاں میں دیون والا
کراں بلند مدارج تیرے اپنی طرف حضوروں	کرساں پاک اونہاں تھیں جیہڑے کافر ہوئے غروروں
بھی جو تیری تابع ہوئے کراں اونہاں ہر تھائیں	کافراں تے فوقیت والا روز قیامت تائیں
پھر تساڈا مرجع سبھ دا ہے میری درگا ہے	پس میں فیصلہ کراں تساں وچ جو تسیں جھگڑے آہے

ایسے آیت دی تفسیر کردیاں دلپذیر حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں فوت کر کے اپنی طرف روحانی طور تے لیجان دا ذکر کردے نیں۔ ایہ تفسیر قرآنی لفظاں "ممیتک"، "متوفیک" تے رافعک دی بڑی تفصیل نال وضاحت کردی اے تے ایس طرح دلپذیر اپنا نقطۂ نظر کھل ڈلھ کے بیان کردے نظر آوندے نیں:

اس آیت وچہ فضل کرم تھیں پاک خداوند سائیں ۔۔۔ دتے چار حضوروں وعدے حضرت عیسےٰ تائیں
پہلے اِنّی متوفیک پاک خدا فرمایا ۔۔۔ میں ہاں تینوں مارن والا جس دا معنےٰ آیا
وچہ تفسیراں متوفی دے ہور بھی معنے آئے ۔۔۔ ایہو فوت کرن دے معنے ابن عباس بتائے
لفظ مُـــمِیتُکَ معنے اس دا صاف اونہاں فرمایا ۔۔۔ علی جوابی طلحہ دا بیٹا ایہو روایت لیایا
پس ایہ لفظ مُـمِیتُکَ اس پر دیوے صاف گواہی ۔۔۔ میں ہاں تینوں مارن مالا کہیا پاک الٰہی
نال لغات بھی ایہو شہادت اکثر پائی جاوے ۔۔۔ لفظ تو فاہ اللہ جیوں وچہ محاورے آوے
وچہ لسان العرب نفس دا کرنا قبض بتاوے ۔۔۔ تاج عروس اندر بھی ایویں روح دا قبض بتاوے
اِنّــی مُتَــوَفِّیکَ ایــہ ربّ دا پہلا وعدہ آیا ۔۔۔ اس تھیں اگے دوجا وعدہ رَافِـــــعُکَ فرمایا
رَفَـــعَ دے معنے راغب صاحب چار وچہ فرمائے ۔۔۔ جتھاں تھیں درجات بلندی چوتھے معنی آئے
کہے لسان عرب الرافع ہے جو اسم ربانا ۔۔۔ مطلب اس دا بندے نوں ہے قرب عطا فرمانا
یعنی اپنے پیاریاں کارن رافع حق تعالا ۔۔۔ عزت قرب بلندی والے درجے دیون والا
تیجا وعدہ کافراں کولوں تینوں پاک بناواں ۔۔۔ جتنے سبھ الزام اونہاندے تیں تھیں دور ہٹاواں
وچہ تفسیراں پاک کرن دا ایہ مطلب بھی آوے ۔۔۔ کافراندیوں جماعتوں تینوں باہر کڈھیا جاوے
ایہو بھی اس پاک کرن دے ایہو معنی آئے ۔۔۔ کافراں دے الزاموں تینوں پاک بنایا جائے
چوتھا وعدہ ایہ فرمایا خالق لیل نہاراں ۔۔۔ کافراں تے فوقیت دیواں تیریاں تابعداراں
کافراں کنوں مراد اس جاگھ ہن یہودی آئے ۔۔۔ حضرت عیسےٰ نال جنہاں نے کفر تے ویر کمائے
عام کفار مراد نہ اتھے ساری دُنیا والے ۔۔۔ بلکہ خاص بیچ دے کافر ہین مراد ہر حالے
تابعداراں تھیں اس جاگھ ہین مراد عیسائی ۔۔۔ حضرت عیسےٰ دی جو اُمت ہیں سداندے بھائی

عربی لفظاں متوفیک، ممیتک تے رافعک دی بھرویں وضاحت تے تشریح صرف ایس لئی کردے نیں پئی رفع عیسیٰ جسمانی دی تھاں روحانی تے مراتب درجیاں دے حوالے نال اے:

جے کر رفع دیون دا مطلب رفع ہوندا جسمانی ۔۔۔ تا پھر سبھ تواضع والے چڑھ جاندے اسمانی
اصل مراد خداوند عالم رفع جنہانوں دیندا ۔۔۔ بخشے اپنا قرب اونہانوں شان بلند کریندا
ہے انسان دے حق وچہ اللہ ایہو رفع فرماندا ۔۔۔ اسدے باجھوں ہور نہ کوئی معنےٰ کیتا جاندا(15)

ایسے طرح حضرت عزیز علیہ السلام دے واقعے نوں وی مثالی آکھدے نیں اوہناں دے

خیال وچ ایہ واقعہ رویاء دی شکل وچ دسیا گیا پئی بیت المقدس نوں جدوں بخت نصر نے تباہ کردتا فیر سوسال بعد ایران دے بادشاہ خورس نے اس نوں آباد کیتا سی۔ تے ایہدے وچ زندہ کرن توں مراد زوال شدہ تے تباہ حال قوم دا دوبارہ اُٹھ کھلونا یعنی دُنیاوی ترقی تے خوش حالی حاصل کرنا مراد اے۔

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي هَٰذِهِ اللَّهُ
بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ
يَوْمٍ قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرْ إِلَىٰ
حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا
لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ،

ترجمہ نثری:

یا مثال اوسدی جو گذریا اُپر ہک وستی دے تے اوہ ڈگی پئی سی اپر چھتاں اپنیاں دے کہیکس کس طرح زندہ کرے گا اسنوں اللہ پچھے موت اوس دی دے پس موت دتی اوس نوں اللہ نے سو سال دی پھر اوٹھایا اوسنوں فرمایا کتنا رہیا ہیں توں کہیکس رہیا ہاں میں ہک دن یا کجھ حصہ دن دا فرمایا بلکہ رہیا ہیں تو 100 سو سال پس ویکھ طرف کھانے اپنے دے تے پینے اپنے دے، نہیں باسی ہویا تے ویکھ طرف گدھے اپنے دے تے تا جو اسیں بناواں گے تینوں نشان واسطے لوکاں دے تے ویکھ طرف ہڈیاں دے کس طرح جوڑدے ہاں اسیں اونہاں نوں پھر پہنا نوندے ہاں اسیں اونہاں نوں گوشت پس جد ظاہر ہویا اوس نوں کہیکس جاندا ہاں میں جو اللہ اپر ہر شے دے قادر ہے۔(16)

ترجمہ منظوم:

یا مانند اوس دی جو لنگھا ہک وستی اُپر کوئی — تے اوہ اپنی چھتاں اپڈیں ڈگی ہوئی
کہیکس کیونکر اس نوں اللہ موتوں بعد جواوے — تا پھر موت دی حالت اوس تے رب سو سال لیاوے
رب فرمایا بلکہ رہیوں سو برساں اسجائی — ویکھ اپنا توں کھانا پینا چیز نہ وگڑی کائی
تے توں اپنے گدھے ول بھی تک کھاں مارنگا ہاں — تا جو تینوں لوکاں کارن اسیں نشان کراہاں
بھی ہڈیاں ول ویکھ اونہاں کیونکر اسیں اٹھاواں — پھر اوہناں ہڈیاں دے اپر گوشت اسیں چڑھاواں
پس جد ظاہر ہو کر اوس نوں کھل گئی گل ساری — کہیکس جاناں میں ہر شے تے ہے قادر رب باری

ایس آیت دی تفسیر وچ ولپذیر ہوراں ایہ واقعہ حقیقی تے مثالی دوناں طریقیاں نال بیان کیتا اے۔

اس آیت وچ جس بندے دا ذکر خدا فرمایا — بعضیاں نبی عزیر کہیا تے بعضیاں خضر بتایا
بعضے کہن حقیقی واقعہ ایسے طور وہایا — بعضے کہن مثالی واقعہ ذکر خدا فرمایا

جد اوس بزرگ لکھن والے ڈٹھا کل حوالہ
کہن لگا جو کویں جواسی اس نوں حق تعالا

یعنے اس نوں کیونکر اللہ پھر آباد کریسی
ایسی موت تباہی دی تھیں کویں حیاتی ویسی

کھوتے اپر سوار آیا اوہ اُتر پیا اوس جائی
کھوتا بَنھ کے سُتا اوتھے نیندر غالب آئی

کول اوسدے کُجھ شربت شیرہ تے سی میوہ دانا
پیا رہیا اوہ نال اوتھائیں اوس دا سفری کھانا

اوسے حالت ستا ستا مرگیا اوسے جائی
سوبرساں دی مدت اوسنوں اندر موت وہائی

آخر سوبرساں تھیں پچھے اوس نوں ربّ اٹھایا
پچھیا کتنا رہیوں اتھے اوس ہک روز بتایا

یا کُجھ حصہ دن دا میتوں گذریا اس ٹکانے
حکم ہویا جوتیتوں اتھے ہک سو 100 سال وہانے

دیکھ توں اپنا کھانا پینا مول نہ وگڑیا کوئی
کھوتا بھی توں تک لے اپنا کیسی قدرت ہوئی

کہن مفسر کھوتا مویا ہڈیاں نکل آیاں
اوہاں ہڈیاں اوس دے تائیں اکھیں ربّ وکھایاں

ہڈیانوں پھر ربّ اٹھایا گوشت اپر چڑھیا
سبھ کُجھ اوسنے اکھیں ڈٹھا کھوتا ربّ جوایا

کہے مفسر کاالذی تھیں صاف ایہ پایا جاوے
ہے ایہ کوئی مثالی واقعہ جوہُن اگوں آوے

یعنے رنگ مثالی دے وچہ ہے ایہ واقعہ آیا
یا پھر عالم رُویا اندر اوس نوں ربّ وکھایا

جدوں قرآن دے لفظاں وچوں ایہ سبھ حال وکھیوے
عین بہ عین حزقیل نبی دا رُویا معلم تھیوے

جس رؤیا وچہ اوسدے تائیں دتی خبر الٰہی
بیت مقدس سو 100 برساں تک رہی وچہ تباہی

بخت نصر برباد کیتا جد بیت مقدس تائیں
اوس تھیں پچھے دا ایہ واقعہ ذکر ہویا اس تھائیں

اس رویاء دا ذکر مفصل بائبل اندر آوے
چھتی 36 باب حزقیل دے اندر بھی سینتی 37 فرماوے

لکھیا ہک وادی تھیں جاکے اوہ حزقیل پیارا
یعنے کشفی حالت اندر حال ڈٹھا ایہ سارا

ہڈیاں تھیں بھرپور اوہ وادی بیسی ہوئی ہوئی
چیونکر اوہ ہک اُجڑی ہوئی وتی آہی کوئی

آخر اونہاں ہڈیاں تائیں خالق پاک جوایا
گوشت پوست چاہڑ اونہانوں ترت اٹھا کھلوایا

حکم ہویا جوہیں ایہ ہڈیاں اسرائیلی سارے
کیتے جان اسے جاگھ پھر آباد دو بارے

بخت نصر جد فتح کیتا سی بیت مقدس تائیں
رہے اوارہ اوس تھیں پچھے پھردے تھانو تھائیں

شاہ ایران ہویا پھر جسدا نام خورس فرماون
بابل فتح کیتا جس جا کے ذکر کتابیں آون

آپھر ہولی ہولی اوتھے کرن لگے آبادی
سو برساں تک امن مکمل بخشیا ذات خدادی

عکرمہ اتے ربیع بھی نالے وہب ایہو فرماوے
بیت مقدس طرف اشارہ اس آیت وچ آوے

روح معانی وچہ بھی اینویں لکھیا ہویا پایا
قول ایہو مشہور زیادہ ہے اوسنے فرمایا

تفسیر روح المعانی:

ایہ تفسیر وی تفاسیر بالرائے وچ اُچا مقام رکھدی اے۔ جیہدے مصنف سیّد محمود آفندی کنیت ابو الثنا ولقب شہاب الدین تے نسبت آلوسی بغدادی نیں۔ پورا نام روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی اے۔ روح المعانی دراصل تفسیر بالرائے الجائز دے زُمرے وچ آندی اے۔ چونکہ ولپذیر ہوراں دی تفسیر رائے تے قیاس دا اگڑواں رنگ رکھدی اے ایس لئی ولپذیر ہوراں روح المعانی توں بہت استفادہ کیتا اے۔ بقول غلام احمد حریری: ''اس کو سابقہ کتب تفسیر کا خلاصہ کہا جائے تو اس میں کچھ مضائقہ نہیں، چنانچہ موئف تفسیر ابن عطیہ ابوحیان کشاف ابو المسعو و بیضاوی رازی اور معتبر کتب تفاسیر کے اقتباسات پیش کرتے ہیں ان کو جوں کا توں قبول نہیں کرتے بلکہ ان پر محاکمہ کرتے اور آزادانہ اپنی رائے کا اظہار کرتے ہیں''۔(17)

ایسے طرح حضرت ابراہیم علیہ السلام دا جانوراں نوں ذبح کرنا تے اوہناں نوں بلاؤن تے زندہ ہو کے کول آونا وی تمثیلی واقعہ آکھدے نیں:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ۔(18)

منظوم ترجمہ تے تفسیر:

تے جد ابراہیم کہیا دکھلا مینوں اے ربّ میرے
مؤیاں نوں تو کویں جواویں مُڑ کے دوجی وارے

حکم ہویا کیا توں نہیں من دا تا اوس عرض گذاری
مناں ایپر دل میرے نوں ہوگ تسلی بھاری

ربّ کہیا پھڑ چار پکھیرو اپنی طرف بلائیں
پھر اوہ چار پہاڑاں اپر وکھو وکھ ٹکائیں

پھر ہر اک پہاڑ دے اپر اوہ پنچھی چارے
رکھیں اونہاں چواہاں وچوں ہک ہک جُز پیارے

سدّیں پھر اونہانوں ول آون دوڑ تمامی
جان لویں جو اللہ غالب بڑا حکیم گرامی(19)

ایہہ مُجزہ نہیں معنے کیتا نکتا آئے
بلکہ چیز کے دا حصہ ہک جُز آکھی جائے

چار پرندیاں دا ہے ایتھے ذکر خدا فرمایا
چنوں وچوں پھر ہک جز ہکو ثابت پنچھی آیا

اصل سوال کیفیت والا ابراہیم سنایا
ربّ جس دے سمجھاون کارن ایہ اوسنوں فرمایا

چار پکھیرو پکڑ اونہانوں اپنی طرف بلائیں
پھر اوہ چار پہاڑاں اپر وکھو وکھ ٹکائیں

سدیں پھر اونہاں دے تائیں دوڑ تیرے ول آون
سُنے ہوئے آواز تیری دے ذرہ نہ دیر لگاون(20)

بندے دا جد غیراں اپر ایڈ تصرف تھیوے
اپنا بندہ مویا ہویا ربّ تھیں کویں نہ جیوے

باقی طیر دے لفظ اندر ہک ایہ بھی ہور اشارہ — نیک اعمالوں قوماں ربّ جیاون ہارا
ظاہرہ فی عقبہ جتھے پاک خدا فرماندا — ایہو معنے عملاں والا اوتھے کیتا جاندا
جاں ربّ زندہ کرنا چاہے قوم کسے دے تائیں — نیکیاں دی توفیق اونہاں نوں دیندا خالق سائیں
یعنے اوسدی زندگی والے ربّ اسباب بناوے — اینویں بداعمال کرن تھیں قوم تباہ ہو جاوے(21)

ایسے طرح سورۃ بقرہ وچ گائے دے ذبح کرن والے واقعے دی تفسیر وی اسلاف توں مروی آثارتوں ہٹ کے کیتی اے تانجے معجزے دا انکار ہو سکے۔

وَإِذْ قَالَ مُوْسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوْا بَقَرَةً قَالُوْا أَتَتَّخِذُنَا هُزُواً قَالَ أَعُوْذُ بِاللّٰهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِيْنَ ، قَالُوْا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَافْعَلُوْا مَا تُؤْمَرُوْنَ ، قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاء فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِيْنَ ، قَالُوْا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاء اللّٰهُ لَمُهْتَدُوْنَ ، قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا ذَلُولٌ تُثِيْرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَّا شِيَةَ فِيْهَا قَالُوْا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوْهَا وَمَا كَادُوْا يَفْعَلُوْنَ ، وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْساً فَادَّارَأْتُمْ فِيْهَا وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ ، فَقُلْنَا اضْرِبُوْهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللّٰهُ الْمَوْتَى وَيُرِيْكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ، (22)

ایہناں آیتاں دے نثری تے منظوم ترجمے تے تفسیر وچ دلپذیر ہوراں ظاہری تے مثالی معنے وسدے ہویاں ذکر کیتا اے پئی لوکاں گائے ذبح کیتی سی پر اوہدا مطلب اوہدا ٹکڑا لگا کے مقتول نوں زندہ کرنا تے قاتل بارے پچھنا نہیں سی سگوں گائے ذبح کرن دا مقصد لوکاں دے دلاں وچوں اوہدی عظمت ہیبت تے الفت ختم کرنا سی تانجے اوہ گائے دی پوجا نہ شروع کر دین:

دوجا ایہ جو گائیں والا پہلوں ذکر سنایا — پچھے اُس تھیں ذکر قتل دا پاک خدا فرمایا
جیکر اس قتل دی خاطر ربّ اوہ گاں کوہاندا — قتل ہوون تھیں پچھے اُسدا ذکر سنایا جاندا
تریجا قاتل پکڑن کارن جے اوہ کٹھی جاندی — تا پھر ذبح کرن وچ کیہڑی آہی دیر اونہاندی
اس گلوں بھی معلم ہووے گاں اوہ ذبح جو ہوئی — مقصد اسدے ذبح کرن دا وکھرا آہا کوئی
پس اوہ مقصد اوہا جیہڑا پچھے آکھ سنایا — شرک فساد خطریوں اُسنوں خالق ذبح کرایا(23)

البتہ کئی تھاواں تے دلپذیر ہوراں کجھ جلیل القدر نبیاں دے بعض معجزیاں دا اقرار وی کیتا اے جویں حضرت موسیٰ علیہ السلام دی قوم دا دریا پار کرنا تے فرعونیاں دا غرق ہونا۔

ماریا عاصا حضرت موسیٰؑ پانی رب ہٹایا — پاٹ گیا دریا اوہناں دا رستہ رب بنایا
نیل آہا یا قلزم بھاویں ہووے سمندر کوئی — ہٹ گیا اوتھوں پانی اُسدا قدرت رب دی ہوئی
حضرت موسیٰ سنگی لے کے نکل گیا اس راہوں — رہیا کھلوتا پانی سارا ہٹ کے حکم الاہوں
ڈٹھا جد فرعون انہاں دا رستہ خشک تمامی — آ وڑیا دریا وچ اوہ وی لیکر اپنے حامی
رلمل سارے پکڑن کارن جدوں اگیرے ہوئے — مل گیا آ کر پانی سارا ڈب اُتھائیں موئے
رہے تکیندے پار کھلو کے اسرائیلی سارے — کر کے غرق اساڈے دشمن رب اکٹھے مارے[24]

ایسے طرح حضرت عیسیٰ علیہ السلام دی پیدائش بارے بہت ساریاں تاویلاں کرن توں بعد اقرار کردے نیں پئی اوہ بغیر باپ توں پیدا ہوئے سن۔ کہندے نیں مینوں معجزیوں انکار نہیں لیکن اوہ معجزہ نبی نوں نبوت ملن توں بعد ہووے۔ تے فیر ایس نوں منن لئی تیار آں ایس سلسلے وچ اوہ حضرت عیسٰی علیہ السلام دا بغیر باپ توں پیدا ہونا اک وڈا معجزہ آکھدے نیں۔ اپنی پنجابی تفسیر وچ ایس طرح اظہار کردے نیں:

معجزیوں انکار نہ کوئی اہل ایمان لیاوے — بے ایمان نہ منّے جیکر اوہ سر اپنا کھاوے
کئی ہزار لکھاں معجزے نبیاں نے وکھلائے — قادر ہے رب جس تھیں چاہے باتاں کرائے
لکڑی دا تھم پاک نبیؐ دا رُنا ڈھائیں ڈھائیں — وچ پنگوڑے باتاں کر نبیاں کوئی تعجب نائیں
ایپر کہن مفسر سارے معجزہ اوہ اکھیوے — بعد نبوت نبیاں کولوں جیہڑا ظاہر تھیوے
جتنی خبر قرآن سناوے یا قرآن دا سائیں — اوس تھیں ودھ گھٹ حق کسیدے نہ کوئی لفظ الاہیں
باپ بنا رب حضرت عیسیٰ قدرت نال اوپایا — مریم کوئی نکاح نہ کیتا وچ قرآن نہ آیا[25]

چونکہ تفسیر دلپذیر ماثوری توں زیادہ بالرائے دا زیادہ رجحان رکھدی اے ایس لئی ایہدے وچ بعض تھاواں تے مفسر نے دور از کار تاویلاں دا سہارا لیکے اپنی پسند دی تشریح تے تفسیر کیتی اے۔

حضرت موسیٰ دا دریا پار کرنا تے دریا دے باراں رستے بن جان توں کیہ مُرادسی تے دریا کویں خشک ہویا سی ایس بارے وچ اوہ آکھدے نیں:

باراں رستیاں والا قصہ وچہ قرآن نہ آیا — نا پھر وچہ صحیح حدیثاں پاک نبی فرمایا
ہاں البتہ بائیبل اندر ہے اتنی گل آئی — پورب تھیں اُس موقع اندر آندھی رب گھولائی
ساری رات اُس جھکھڑ ایسا آ طوفان وگایا — خشک ہویا دریا اُس تھاوں پانی رب سرکایا[26]

وچھا معبود بنا کے اوہدی سزا بھگتن لئی اک دوسرے نوں قتل کرن دے حکم دیاں وی دونواں حوالیاں نال تفسیر کردے نیں:

ایویں ہور بھی کئی مثالاں وچہ تفسیر لیاوے — ہر جا لفظ دا معنے موت نہ کیتا جاوے

قتل نفس دے ایہہ وی معنے راغب نے فرمائے — چھوڑ سبھے نفسانی خواہشاں اپنا آپ ونجائے
فاقتلوا دے نال جو اِتھے اَنفسکم فرمایا — ایہہ معنے وی لاون اِتھے جو میں آکھ سُنایا
کہن مفسّر حکم ہویا ایہہ اسرائیلیاں تائیں — قتل کرو اوہ اپنے جنہاں رکھیاں شرک بنائیں
آپس دے وچ ہکدوجے نوں مارو سروں ونجاؤ — توبہ ایہو تساڈے کارن ہے منظور خداؤ(27)

من وسلویٰ جیہڑا بنی اسرائیل اُتے نازل ہویا اوہدی تفسیر کردیاں آکھدے نیں:

کھاون کارن من تے سلویٰ ربّ عطا فرمایا — من دا معنے وچ تفسیراں طرح طرح پہ آیا
بعضے کہن تریل اوہ راتیں اُپر درختاں پوندی — فجری لاہ کے کھاون اُسنوں ڈاہڈی مٹھی ہوندی
بعضے کہن وانگ ترنجبین اُسدی شکل تمامی — کُنباں وانگوں من بتایا پاک رسول گرامی
کہے زجاج جو ہر ہک محنت باجھوں ڈھیوے — مُفتو مفت خداوند دیوے اوہا من اکھیوے
ایویں ہور وی من دے معنے کیتے گئے بتیرے — سلویٰ کوئی پرند ہے جیونکر تتر اتے بٹیرے
راتیں اوہ پہ اکٹھے کول اونہاندے آون — فجری ہتھیں پکڑ اونہاں نوں ذبح کرن تے کھاون(28)

"واذ اخذنا میثاقکم ورفعنا فوقکم الطور" دا مطلب تے مفہوم وی اپنے لحاظ نال کردے نیں:

وَرَفعنا دا معنے اتھے صرف بلندی آیا — ایہہ ناہیں جو دھرتی اُتوں چک پہاڑ اُٹھایا

مولوی دلپذیر ہوراں دے خیال موجب بعض مفسّراں دا کوہ طور پہاڑ اُٹھا کے اسرائیلیاں نوں خوفزدہ کرنا مقصود سی تاکہ اوہ شرعی احکام من لین۔ اوہ آکھدے نیں پئی ایہناں مفسّراں دا سر تے پہاڑ اٹھان والا معنی کرنا مناسب نہیں کیونکہ دین وچ جبر جائز نہیں ایس معنے نال دین وچ جبر، زبردستی تے پابند کرن دا مفہوم بندا اے۔ دلپذیر آکھدے نیں پئی پہاڑ نوں اُپر نہیں اٹھایا گیا سگوں پہاڑ دی اچیائی ولوں دشمناں دا تھلے اترنا مراد اے۔ آکھدے نیں:

لا اکراہ فی الدین قرآن ایہہ حکم سناوے — یعنے دین الٰہی اندر جبر نہ کیتا جاوے
وچ محاورے رفع دا معنے صرف بلندی آوے — جویں حدیث بخاری دے وچ ابو بکرؓ فرماوے
جدوں مدینے ہجرت کر کے آئے نبیؐ الٰہی — رستے اندر وقت دوپہراں ڈاڈھی گرمی آہی
میں وی نال نبیؐ دے آہا ابو بکرؓ فرماوے — فرفعت لنا صخرہ پھر لفظ اگوں ایہہ آوے
ایویں وچ احزاب سورت دے فوق محاورہ آوے — اِذْ جَاءُوْكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ جو پاک خدا فرماوے
یعنے دشمن لوک تساڈے اُچی طرفوں آئے — سردے اُتوں آون دا نا معنے کیتا جاوے(29)

ایسے طرح پہلے پارہ دے صفحہ 97 تا 98 باندبش دی سزا، صفحہ 104 تا 107 گوشت دا ٹکڑا مار کے بندے دا زندہ ہونا تے ایسے طرح حضرت عیسیٰ علیہ السلام دا پھانسی چڑھنا صفحہ 138 تا 142، قصہ ہاروت وماروت تیجے پارے وچ صفحہ 22، 23 اُتے، حضرت ابراہیم علیہ السلام دا ریندیاں نوں

ذبح کر کے دوبارہ زندہ کر کے اپنے ول بلاؤنا ایہناں ساریاں تھاواں تے دلپذیر ہوراں اپنی رائے توں کم لیندیاں معنی تے مفہوم مُراد لیا اے:

يُخَادِعُوْنَ اللّٰهَ وَالَّذِيْنَ آمَنُوْا وَمَا يَخْدَعُوْنَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُوْنَ ۔(30)

اہل نفاق دلاں دے اندر ہین خیال کریندے ۔۔۔ ایہ جو اللہ مالک تائیں ہین اوہ دھوکھا دیندے
یعنے دلوں خیال اپنے وچہ ایہوَیں اونہاں بنایا ۔۔۔ ہے اظہار خیال اونہاندا ربّ اتھے فرمایا
ہے اوہ برتر ذات الٰہی غالب حق تعالا ۔۔۔ جمیاں کون خداوند تائیں دھوکھا دیون والا
اِلَّا انــــفسهــــم دے اندر ایہو اشارہ آیا ۔۔۔ دوہرے گھاٹے پئے اوہناں نوں اپنا کیتا پایا(31)

هُوَ الَّـذِيْ خَـلَقَ لَكُمْ مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيْعاً ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوّٰهُنَّ
سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ ۔(32)

دی تفسیر وچ ست اسماناں توں کیہ مُراد اے:

ست اسمان بھی اس لحاظوں ست بلندیاں آیاں ۔۔۔ آپو آپ بلند زمین تھیں جیہڑیاں ربّ بنایاں
ثم استویٰ الی اسماء دا ایہو معنے آیا ۔۔۔ ہو متوجہ طرف بلندی قصد خدا فرمایا
سبع سمٰوٰت دے اندر کئی مراداں آون ۔۔۔ ست بلند ستاریاں نوں بھی ست اسمان بتاون
دوجا ایہ معنے جو اللہ ست اسمان سنوارے ۔۔۔ ست اسماناں تھیں ست حصے لین مراد پیارے
یعنے ایہ جو اُپر زمین دے خالی خول دسیوے ۔۔۔ اُچا بھاویں لماں چوڑا جتھوں تیک اکھیوے
کر تقسیم خدا نے اسدے حصے ست بنائے ۔۔۔ چن سورج تے ہور ستارے سبھ جسدے وچہ آئے
پس ایہ طبقے ست مقرر کیتے ربّ جہاناں ۔۔۔ سائنس والیاں ایہو معنے کیتے ست اسماناں(33)

ذبح لغیر اللہ دی وضاحت تے تشریح اُتے تفسیر محمدی دا حوالہ دیندے نیں:

مَا اُهِـلَّ......لِغَيْرِ اللّٰه دا ایہ مطلب پھر آوے ۔۔۔ اللہ باجھ کسیدا جس پر نام پوکاریا جاوے
جیونکر ذبح کرن دے ویلے نام نہ لوے ربّ دا ۔۔۔ بُت کسیدا نام پکارے یا انسان کسیدا
نبی ولی یا پیر کسے دی نذر نیاز نکاوے ۔۔۔ بھاویں اصل حلال ہووے اوہ کھان حرام ہو جاوے
تفسیر محمدی اسدیاں لکھیاں خوب دلیلاں ۔۔۔ مـا اهـل......لـغيـر اللّٰـه نوں لکھیا کر تفصیلاں
جو شے غیر اللہ دی خاطر کرے ۔۔۔ مـا اهـل لغير اللّٰه وچ اوہ سب داخل ہوئی(34)

قصاص: جدوں قاتل نوں مقتول دے دلپذیر آکھدے نیں پئی پہاڑنوں اُپر نہیں اٹھایا گیا سگوں پہاڑ دی اچیائی ولوں دشمناں دا تھلے اترنا مراد اے۔ آکھدے نیں، دلے وچ قتل کیتا جائے تے معاشرے وچ امن تے انصاف قائم ہندا اے:

وچہ قصاص تساڈے کارن ہے زندگانی آئی ۔۔۔ تا تُسیں بچو خون کرن تھیں اے صاحب دانائی

جوکوئی خون کرن تھیں بچے دُواں دی جان بچاوے   ہک اوہ آپ بچے تے دوجا اگلا بھی بچ جائے
وچہ قصاص دے ایہو زندگی پاک خدا فرمائی   دوجا بہت امن دی زندگی نیکاں کارن آئی[35]

روزہ رکھن لئی سفر دی حد تے پیدل تے اسوار ہون بارے وضاحت کروے نیں:

سفر دی بابت بعضیاں کہیا عام ایہ لفظ گنیوے   تھوڑا بھاویں بہتا ہووے سفر تمام اکھیوے
ہک دن رات بھی حد سفر دی بعضیاں نے فرمائی   شافعی کہیا سولاں فرسخ حد سفر دی آئی
حضرت ابو حنیفہ صاحبؒ تن منزل فرماون   چوبیہ۲۴ اتے اٹھاویہ۲۸ پہلاں بعضے حد بتاون
پیدل سفر کرے کوئی بھاویں ہووے وچہ سواری   کشتی گھوڑا ریل وغیرہ ہکو حالت ساری
سبھ دے کارن حد سفر دی ہکو جتنی سوئی   پیدل اُتے سواراں اندر وکھرا فرق نہ کوئی[36]

طلاق: طلاق دے مسئلے تفسیر دلپذیر دس صفحیاں اُتے بیان کر کے بھرویں تشریح تے توضیح کرن دا جتن کیتا گیا اے:

پس ایہ تن طلاق اکٹھی وچہ قرآن نہ آئی   نا پھر وچہ حدیث مبارک روا نبی فرمائی
اَلطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ طلاق ایہے دو واری   دوہاں بعد رجوع ہو سکے جد تک عدت جاری[37]

مولوی دلپذیر احکامات رضاعت یعنی بچے نوں ماں دُدھ پلاون لئی کیہڑے معاملات نوں ذہن وچ رکھے ایس لئی احکامات دی وضاحت کر دے نیں:

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ۔[38]

جد تک کوئی مطلقہ عورت بچے دودھ پلاوے   تد تک باپ بچے دے ذمے خرچ عورت دا آوے
جتنی اوسدی طاقت ہووے اتنا خرچ نبھاوے   طاقت تھیں ودھ مول کسے نوں دُکھ نہ دتا جاوے
بچے پاروں مائی نوں تکلیف نہ دیجے کائی   کرنا جبر نہ جائز جے کر دودھ نہ دیوے مائی
ایویں باپ نوں بچے پاروں دُکھ نہ دتا جاوے   جیونکر خرچ زیادہ منگے جیہڑا نبھ نہ آوے[39]

نمازِ خوف تے صلوٰۃ الوسطیٰ یعنی عصر دی نماز دی وضاحت ڈاہڈی خوبصورتی نال کر دے نیں:

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ ۔[40]

وچہ بخاری پاک نبیؐ تھیں صاف روایت آوے   جنگ خندق دے واقعہ اندر پاک نبیؐ فرماوے

کنوں صلوٰۃ ساتوں رکھیا روک کفاراں ۔۔۔ تاجو سورج غائب ہوگیا کہیا شاہ ابراراں
اس حدیث بموجب وسطیٰ عصر نماز گیوے ۔۔۔ کیونجو سورج ڈبنوں پہلے ایہو نماز پڑھیوے
دوجا وقت نماز عصر دے سودے بھیڑ کماں دی ۔۔۔ کماں وچہ نمازاں اندر ہے سستی ہوجاندی(41)

مولوی دلپذیر مذمت حلالہ دے حوالے لوکاں دی رہنمائی کردے نیں حلالہ اک ایسا بے غیرتی والا عمل اے جیہڑا مسلماناں دے تقلیدی رویے پاروں جائز تے ضروری سمجھیا جاندا اے حالانکہ حضور نبی کریم ﷺ نے ایہدی مذمت کیتی اے۔ دلپذیر ایہدے بھرویں وضاحت کردے نیں:

فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُوْدَ اللّٰهِ وَتِلْكَ حُدُوْدُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُوْنَ ۔

بعضے لوکاں اس ایت تھیں لیا بنا حلالہ ۔۔۔ ایہہ رہے بے ہودہ مسئلہ سخت حلالے والا
مُلاں تھیں وچ مسئلہ پچھیا دسیا حال حوالہ ۔۔۔ مُلاں کہیا عورت ایہہ ہوندا صرف حلالہ
کرے نکاح کوئی خاوند جیہڑا ہکو رات لنگھاوے ۔۔۔ راتیں عقد کرے تے فجری چھوڑ طلاقاں پاوے
اسے طور کرن پھر آخر جیوں مُلاں فرماون ۔۔۔ فرضی طور نکاح کرا کے جھٹ طلاق دیواون
وچہ حدیثاں سرور عالمؐ صاف حکم فرماوے ۔۔۔ دوہاں حلالے والیاں ایہہ لعنت ربدی آوے(42)

ایہہ کجھ تفریق تعامل کروتی اس تھائیں ۔۔۔ دوہتیاں دوہتے وارثاں اندر شامل کیتے ناہیں
نالے پوتے پوتیاں کارن تدوں وراثت ہوئی ۔۔۔ جدمیت دا بیٹا زندہ مول نہ ہووے کوئی
ہاں البتہ نال وصیت فائدہ ہین اٹھاندے ۔۔۔ جیکر کجھ وصیت دادا کر گیا حق اونہاندے
نہیں تاعام تعامل اندر حکم ایہو ہے بھائی ۔۔۔ پتر ہوندیاں پوتے کارن نہیں وراثت کائی
بھاویں اوس پوتے دا والد ہووے مویا ہویا ۔۔۔ تا بھی دوجا بیٹا ہوندیاں ہو محروم کھڑویا(43)

حضرت عیسیٰ علیہ السلام تے دجال نوں مسیح کیوں آکھیا جاندا اے:

لکھیا اوس ممسوح الیمنیٰ ہے دجال نکارا ۔۔۔ تے ممسوح الیسریٰ آہا عیسےٰ ربّ دا پیارا
یعنے سجی اکھ دجالے ہوسی ماری ہوئی ۔۔۔ کیونجو نیک اخلاق جمیلہ اوس دے وچ نہ کوئی
چلی گئی اوہ قوت اوس تھیں جولائق تعریفاں ۔۔۔ علم حلم تے عقل وغیرہ جو اوصاف شریفاں
حضرت عیسیٰ دی اکھ کھبی جو ممسوح بتائی ۔۔۔ اوس دے اندر دُنیا والی حرص نہ ہوسی کائی
بداخلاق جہالت والی جتنی قوت ساری ۔۔۔ ہوگئی دور تمامی اوس تھیں نال خدا دی یاری(44)

مردہ تے زندہ توں کیہہ مُراد اے:

تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ
وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ۔(45)

مُردے وچوں زندہ کڈھنا ایہو مثال گیوے   نطفے تھیں یا انڈے تھیں جیوں بچہ خارج تھیوے
زندے وچوں مُردہ کڈھنا ایویں سمجھیا جاوے   جیوں مُرغی تھیں انڈا یا پھر نطفہ باہر آوے
یا جیوں کافراں فاسقاں وچوں نیک کرکے ربّ سائیں   نیکاں وچوں پیدا کردا کافراں فاسقاں تائیں
یا جیوں مُردہ قوماں وچوں زندہ قوم نکالے   زندیاں نوں بدعملیاں پاروں قومی موت وکھالے(46)

رسم و رواج وی ریاء دے اندر داخل نیں:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ
رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ
فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي
الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ۔(47)

ایس آیت دی تفسیر کردیاں دلپذیر ہوراں وکھاوے دیاں کئی رسم و رواج دی پابند کرن نوں شامل کیتا پئی ایس طرح اسیں اپنے صدقات ضائع کر لیندے آں۔

ہے افسوس جو کافراں والا کم کہیا ربّ باری   اجکل اہل اسلاماں اندر اوہو ہو گیا جاری
مرنے پر شادیاں اپر مال جو خرچیا جاندا   ہووے سبھ وکھا لے کارن رسم رواج اونہاندا
اسے رسم رواجاں اندر ہو جاون قرضائیں   کر کر پاتک وچ وناون کوٹھے حیلے جائیں(48)

مولوی دلپذیر قرآن مجید وچ نسخ دے قائل نیں۔ ناسخ و منسوخ دے حوالے نال آیت قرآنی دی تفسیر کردے نیں:

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ
شَيْءٍ قَدِيرٌ ۔(49)

دوجا جو منسوخی والے قول تمامی آئے   پاک نبی تھیں کوئی نہ ثابت نا حضرت فرمائے
جے منسوخ ہوندی کوئی آیت وچہ کلام الٰہی   صاف روایت پاک نبی تھیں اُس دی ہوندی آہی(50)

وصیّت والا حکم پئی عورتاں نوں ورثے وچ حق دتا جائے منسوخ ہوگئی سی ٹھیک نہیں من دے۔

بعض مفسر آکھن ایہہ جو حکم وصیت والا   مائیاں خویشاں دے حق اندر بھیجیا حق تعالا
کرتا منسوخ اس تائیں پاک خداوند عالی   بھیج نساء سورت اندر آیت وصیت والی
پس منسوخ نہ سمجھیا جاوے اس آیت دے تائیں   اپر تر سبھ حصے تھیں وددھ روا وصیت نائیں(51)

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ

بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللّٰهُ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌ . (52)

منسوخ نہیں جیہڑے لوک جہاد دی بوقت ضرورت فرضیت اُتے قائل نیں اوہناں دا خیال اے پئی لا اکراہ دی آیت حالت امن ویلے تے موثر اے جدوں جہاد ضروری ہندا اے فیر ایس آیت اُتے عمل ساقط ہو جائیگا:

بعضے کہن جہادی آیت جدوں خدا فرمائی ہو چکی منسوخ ایہ آیت لا اکراہ جو آئی
اپر مظہری والے اس نوں نامنسوخ ٹھہرایا اینویں وچہ بیان القرآن کئی ثبوت لیایا
پس منسوخ نہیں ایہ آیت ربّ دی بھیجی ہوئی وچہ اسلام کسے دے اُپر جبر نہ آیا کوئی (53)

منسوخی وغیر منسوخی بارے اک ہور مقام تے بڑی وضاحت نال بیان کردے نیں پئی فاحشہ دا ارتکاب کرن والیاں عورتاں لئی پہلے گھراں وچ بند کرن دی سزا سی۔فیر سورہ نور نازل ہون نال ایہ آیت منسوخ ہو گئی ایس بارے دلپذیر آکھدے نیں:

کردا منسوخ اوس آیت اس آیت دے تائیں ہن ایہ حکم نہیں جو اتھے بھیجیا خالق سائیں
اپر وچہ بیان القرآن ایہ گل ثابت ہوئی حکم قرآن کلام اللہ دا ہے منسوخ نہ کوئی
نا پھر نال حدیث کسے دے ثابت ہووے بھائی لیا مُراد زنا ہی نے فاحشہ تھیں اس جائی (54)

اسرائیلیات:

ایہناں توں مراد اوہ روایتاں نیں جہڑیاں یہودیاں تے عیسائیاں دے حوالے نال اسلام وچ داخل ہو گئیاں سن۔ بقول طاہر مصطفی:

"چنانچہ قرآنی روایات کے سلسلے میں وہ ایسی تفصیلات مسلمانوں کے سامنے بیان کرتے تھے جو انہوں اپنے پرانے مذہب کی کتابوں میں دیکھی تھیں یہی تفصیلات اسرائیلیات کے ناموں سے تفسیر کی کتابوں میں داخل ہو گئیں"۔(55)

ڈاکٹر ہمایوں شمس عباس لکھدے نیں:

"اسرائیلیات کا لفظ اسرائیل سے بنا ہے اس کا اطلاق یہودی منقولات پر ہوتا ہے یا اس سے مراد یہودی ثقافت کی وہ گہری چھاپ ہے جو قرآن کی بعض آیات کی تفسیر پہ لگی ہوئی ہے لیکن اسرائیلیات میں ہم وسیع مفہوم پیدا کر کے اس میں نصرانی ثقافت کو بھی شامل کر رہے ہیں"۔(56)

اسرائیلی روایات دا ورتارا دور تابعین وچ شروع ہو گیا سی پئی اسلام دی دعوت جزیرہ نمائے عرب دے ہر علاقے وچ پھیلنی شروع ہو گئی سی۔

بقول ڈاکٹر محمود الحسن بزمی:

"تابعین دے دور وچ اسرائیلیات دا تفسیری ادب وچ ورتارا شروع ہو گیا سی۔ اہل کتاب چوکھی تعداد وچ مسلمان ہون پاروں اپنے افکار، قصے لیکے آئے۔ یہود و نصاریٰ دیاں گلاں تے حالات و واقعات بغیر چھان پھٹک دے مسلماناں وچ عام ہو گئے جویں کہ عبداللہ بن سلام کعب الاحبار تے وہب بن منبہ وغیرہ"۔[57]

دلپذیر ہوراں اپنی تفسیر وچ اسرائیلیات دے حوالے نال بعض تھاواں تے وضاحت کیتی اے دوجے پارے دی آیت وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَن يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ،[58]

دی تفسیر وچ "تابوت" دے حوالے نال اسرائیلی روایتاں پاروں تفصیلی بیان لکھیا اے:

عہد نامے جو بائبل والے دونویں نویں پرانے   وکھو وکھ ذکر دوہاں وچ اللہ بہتر جانے
جس تابوت صندوق دا واقعہ آیا وچہ اونہاندے   ڈیڑھ ہتھ اوچا ڈیڑھ ہتھ چوڑا ہیں اس نوں فرماندے
ہتھ اڈھائی لمبا آہا سونیوں مڑھیا سارا   نالے کلس سونے دا اوس پر دور پوے چمکارا
بعضے آکھن موسیٰ دا صندوق اونہاں ول آیا   جس وچہ حضرت موسیٰ تائیں مائی گھٹ روڑھایا
بعضے آکھن آدم نوں اوہ بھیجیا حق تعالا   تن ہتھ لمبا دو ہتھ چوڑا چیل دی لکڑی والا
فیہ سکینہ جو اللہ آیت وچہ فرمایا   کہن مفسر نام سکینہ ایہو جناور آیا
بابجہ انہاں تھیں یک جناور رہے صندوق وچالے   سر جس دا سی بلی وانگوں کھنبھ زمرد والے[59]

ایس طرح بنی اسرائیلیاں دے صندوق بارے اوہناں دے وکھو وکھ بیان ذکر کر کے حق سچ دا فیصلہ پڑھن والے اُتے چھڈ دیندے نیں۔

انجیل تے توراتوں استفادہ کرن دے حوالے نال بہت سارے مفسراں نے ایہدے توں پرہیز ای کیتا اے مگر دلپذیر ہوراں تفسیر اندر اپنی گل دی وضاحت لئی انجیل دے ڈونگھے مطالعے پاروں کیہاں تھاواں تے حوالہ دتا اے ایہدی وجہ ایہ وی ہوسکدی سی پئی اناجیل دے ترجمے اُردو تے پنجابی وچ عام سن۔اللہ دی راہ وچ دین والی چیز نوں اللہ کس طرح ودھاوندا اے انجیل وچ کیہہ تصور رہا اے؟

حضرت عیسیٰ نے بھی اینویں وچہ انجیل اک جائی   اک دانے تھیں ست سو دانا آکھ مثال سنائی[60]
عیسیٰ اپر بہتیاں چیزاں مخفی پیسن بھائی   مرقس دی انجیل اندر بھی جویں شہادت آئی
اینویں وچہ انجیل متی دے ہور اک قصہ آیا   جس وچ اپنی لاعلمی دا کر اقرار سنایا[61]

حاشیے وچ دلپذیر ہوراں متی باب 24 آیت 36 وچ حضرت مسیح دے اقرار دا حوالہ دے کے لکھیا

اے پئی "اُس دن (قیامت) اوراس گھڑی کی بابت کوئی نہیں جانتا نہ آسمان کے فرشتے نہ بیٹا مگر صرف باپ جو متشابہ باتاں آہیاں لگ گئے، مگر اونہاندے، جس تھیں حضرت عیسیٰ نائیں ہین ۔خدا ٹھیراندے حاشیے وچ دلپذیر آکھدے نیں پئی متی باب 21 آیت 33 تے 40 وچ انگورستان دے مالک دے آون دی بشارت اے ۔تے قوم دے میوہ چکن توں مراد حضرت محمدؐ دی تے اوہناں دی قوم مُرادا ے۔"

قرآن مجید دی آیت قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ۔ (62)

دی تفسیر کردیاں اللہ ولوں حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نوں آکھنا پئی لوکاں نوں اپنی پیروی لئی آکھواللہ تہاڈے (لوکاں) نال محبت کرے گا دا حوالہ انجیل توں ویندے نیں:

وچہ انجیل یوحنا والی ہے ایہ سبھ حوالا چوداں باب تے پندراں سولاں وکھے دِکھن والا
لفظ تسلی دیون والا جو لکھیا اوس جائی یک شفیع بھی معنے ایس دا ہوسکدا اے بھائی
نویں نویں جو بائبل والے ترجے چھپ کر آئے صاف اونہاندے حاشیے تے بھی اینویں پایا جائے
پس اوہ شخص تسلی والا اتے شفیع پیارا حضرت عیسےٰ تھیں جو پچھے تسی آون بارا
آگیا اوہ شفیع محمدؐ ہور نہ آیا کوئی جس دی تابعداری کرنی سبھ نوں لازم ہوئی (63)

ایہدے وچ دوجیاں قوماں یہودیاں، عیسائیاں تے مسلمان فرقیاں جبریہ، قدریہ، معتزلہ وغیرہ دے عقائد نظریات دے حوالے نال بیان آوندا اے۔خاص کر مولانا دلپذیر ہوراں اپنی تفسیر وچ اناجیل دے کئی تھاواں تے حوالے دِتے نیں عیسائیاں تے یہودیاں دا اپنی مذہبی کتاباں وچ تحریف کرنا تے احکامات الٰہی تے شرعی حکماں نوں تھوڑی قیمت لیکے ویچنا، غرض اوہناں دیاں بھیڑیاں چالیاں تے کرتو تاں بارے واقفی کروا کے عالماں نالے عام لوکاں نوں ایہدے توں بچن دی تلقین کیتی اے۔

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللّٰهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللّٰهِ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ، دی تشریح کردیاں آکھدے نیں۔

پس جو حضرت عیسےٰ سندے یار انصار پیارے نام حواری کہیا اونہاندا خالق سر جہارے
باراں شخص حواری عیسےٰ وچ انجیلاں آئے نام جہاندے حاشیے اندر کر کے نقل وکھائے (64)

حاشیہ لکھدیاں مولوی دلپذیر حضرت عیسیٰ علیہ السلام دے حواریاں دے ناں بیان کر دے نیں:

(1) شمعون (پطرس) (2) اندریاس (شمعون کا بھائی) (3) یعقوب (زبدی دا بیٹا) (4) یوحنا (یعقوب دا بھرا) (5) فلپس (6) برتلمائی (7) توما (8) متی (محصول لین والا) (9) یعقوب (حلفیٔ دا پتر) (10) تدی (11) شمعون قنائی (12) یہودا اسکرلوطی (ایس حواری نے مخبری کر کے حضرت عیسیٰ نوں پکڑ دایا سی)۔

اپر جو کجھ بائبل اندر لکھیا حال اونہاندا آوے شرم بیان کرن تھیں عرض نہ کیتا جاوے
طرح طرح الزام لگائے کر بدنام اونہانوں ویکھو وچہ انجیل متی دے نہیں یقین جہانوں[65]

حاشیہ ایہناں حواریاں دے ایمان بارے بائبل وچ بہت کجھ لکھیا گیا جویں کم اعتقاد متی 8:16، بے اعتقاد اور کج رفتو م متی 17:7 رائی کے دانے کے برابر ایمان متی 17 آیت 16۔20 جدکہ قرآن مجید نے حواریاں دی تعریف کیتی پئی اوہناں حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں انصاراللہ کہہ کے مدد تے تعاون دا یقین دوایا۔ ایس طرح تفسیر دلپذیر کلامی رجحان وی رکھدی اے۔

مولانا دلپذیر دی زیادہ شاعری بہت سادہ تے رواں اے اوہناں دا لہجہ وی مرکزی پنجابی والا اے لفظاں سوکھے تے عام فہم لفظاں اُتے مشتمل اے۔ ایہناں سوکھے سوہلے لفظاں دے ورتارے تے اوہناں کولوں شعری خوبیاں رکھن والی شاعری کروائی اے جیہڑی عام فہم تے اعلیٰ تے اُچ پدھر دی اے ردیف قافیے دا مکمل خیال رکھدے نیں اوہناں دے مصرعیاں نوں ویکھ کے پتہ لگدا اے پئی اوہ وزن وچ نیں۔

دلپذیر ہوراں دا ترجمہ قرآن تے تفسیر دلپذیر اوہناں دے متھے ہوئے اپنے تفسیری منہج اُتے پورا اتر دی نظر آندی اے اوہ پچھلی زندگی وچہ مرزا قادیاں دی تابعداری کرن لگ پئے سن فیر وی اوہناں مسئلیاں تے شرعی حکماں دی تشریح لئی زیادہ تر اہل سنت دی سوچ نوں ای مکھ ساہمنے رکھیا۔ اپنی رائے نوں مدلل طریقے نال ثابت کردے نیں تفسیراں تے حدیثاں کولوں استفادہ کردے نیں ایسے طرح تورات تے انجیل توں وی فائدہ چکیا اے ایسے طرح لفظاں دے معنیاں لئی مختلف عربی لغتاں توں مراد تے مطلب لیکے اپنے دلائل پکے پیڈھے کردے نیں کئیاں تھاواں اُتے آیتاں دی دور ازکار تاویل کردے نیں ایس لئی معجزیاں دا وی کدھرے کدھرے انکار کرجاندے نیں خاص کر وفات عیسیٰ علیہ السلام تے رفع عیسیٰ علیہ السلام، ابراہیم علیہ السلام دے پرندیاں بارے گل کردیاں اپنی رائے مطابق تفسیر کردے تے اپنے موقف بارے بھرپور دلائل دیندے نیں۔ ایس طرح اوہناں دی تفسیر دوجیاں مروجہ ماثور تفسیراں نالوں مختلف ہو کے تفسیر بالرائے دا رجحان رکھدی اے۔

☆☆

حوالے و حواشی:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، GC یونیورسٹی، لاہور

1- بھٹی، محمد اسحاق ـ برصغیر میں اہل حدیث کی اولیات (گوجرانوالہ: دارابی الطیب للنشر والتوزیع) 33ـ

2- بزمی، محمود الحسن ـ پنجابی وچ قرآن مجید دے ترجمے تے تفسیراں دی روایت، غیر مطبوعہ مقالہ برائے پی ایچ ڈی پنجابی (لاہور: اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، 2016ء) 210ـ

3- لکھوی، حافظ محمد ـ تفسیر محمدی، جلد پہلی، (لاہور: عبدالرحیم، عبدالرحمٰن لہراں، مولوی رحیم بخش تاجران کتب، 1309ھ/1892ء) 2ـ

4- دلپذیر، مولوی محمد ـ حقیقت الاسلام، 196-195

5- حلوائی، مولوی نبی بخش ـ تفسیر نبوی، جلد ششم، (لاہور: کریمی سٹیم پریس، س ن)

6- حریری، غلام احمد ـ تاریخ تفسیر و مفسرین، (فیصل آباد: ملک سنز پبلشرز، 2000ء) 146ـ

7- حریری، غلام احمد، تاریخ تفسیر و مفسرین، 233ـ

8- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، (سرگودھا: منوہر سٹیم پریس 1932ء) (سورہ البقرہ، آیت، 11)

9- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 8ـ

10- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت، 8-7)

11- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 170ـ

12- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 81)

13- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 11

14- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت، 55)

15- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 147 تا 150

16- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 259)

17- دلپذیر ہوراں دی تفسیر بالرائے، وا رجحان رکھدی اے ایس لئی اوہناں تھاں تھاں تے تفسیر روح المعانی از علامہ آلوسی دا حوالہ دِتا اے (محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، 302)

18- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت، 260)

19- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 19

20- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ 21ـ

21- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 22

22- محمد دلپذیر، مولوی تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت، 67 تا 73)

23- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 15

24- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 76۔77

25- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 127 تا 131

26- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 76

27- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 81

28- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 85 تا 89

29- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 95

30- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ (سورہ البقرہ، آیت 9)

31- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 35

32- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 29)

33- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 47

34- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 32

35- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 39-40

36- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 46

37- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 100 تا 110

38- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 233)

39- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 110-111

40- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 238)

41- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 116

42- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 106-107

43- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 126

44- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ (سورہ آل عمران، آیت 27)

45- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 98

46- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، (سورہ البقرہ، آیت 264)

47- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 28

48- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ (سورہ البقرہ، آیت 106)

49- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، پہلا پارہ، 147

50- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 41

51- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا، پارہ (سورہ البقرہ، آیت 256)

52- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 10

53- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، وتھا پارہ، 127

54- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا، پارہ (سورہ البقرہ، آیت 248)

55- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 23

56- طاہر مصطفیٰ، محمد۔ **تفسیری رجحانات کا ارتقا** (راولپنڈی: شکیل سنز، 1314ھ)67۔

57- ہمایوں شمس عباس، ڈاکٹر محمد۔ **کتب تفاسیر میں اسرائیلی روایات** (لاہور: سنگت پبلشرز، 2004ء)11۔

58- بزمی، ڈاکٹر محمود الحسن۔ **پنجابی وچ قرآن مجید دے ترجمے تے تفسیر دی روایت**، 38

59- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، دوسرا پارہ، 24

61- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 74

61- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 77

62- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، (سورہ آل عمران، آیت 31)

63- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 103

64- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 142

65- محمد دلپذیر، مولوی، تفسیر دلپذیر، تیسرا پارہ، 143

* ڈاکٹر عباد حسین

سفرنامہ: ہڈ بیتی دا اِک روپ

ہڈ بیتی وچ لکھاری دی حیاتی دے لُکے کجھ ساہمنے آوندے نیں، اوہدا جیون فلسفا اُگھڑدا اے پر ایہدے نال نال ہڈ بیتی وچ لکھاری بہت کجھ لکاوی جاندا اے یاں فیر بہت کجھ بنن دی کوشش کردا اے۔ ایہدے اُلٹ سفرنامے وچ لکھاری اپنی شخصیت دا اظہار تاں کردا اے پر اوہدا بہتا دھیان سفر دے ویرویاں ول ہوندا اے۔ ہڈ بیتی وچ لکھت دا مرکز تے محور لکھاری دی ذات ہوندی اے جد کہ سفرنامے دا محور سفر کیتا گیا علاقایاں ملک ہوندا اے۔ سفرنامے وچ آل دوالے بارے بہتی جانکاری دتی جاندی اے جد کہ ہڈ بیتی وچ لکھاری اپنے اندر لُکے جذبیاں تے اپنی ذات بارے اوہناں گلاں دی دَس پاوندا اے جہناں بارے کوئی نہیں جاندا۔ سفرناما سچائی اُتے مشتمل ہوندا اے جد کہ ہڈ بیتی وچ جانکاری کسے حد تک کچی ہوندی اے تے لکھاری ہڈ بیتی لکھدیاں کئی گلاں لکا جاندا اے یاں جان بُجھ کے گول کر جاندا اے کیوں جے اوس نوں اپنی حیاتی دے کجھ پہلو ساہمنے آون نال بدنامی دا ڈر ہوندا اے۔ ہڈ بیتی وچ لکھاری اپنی حیاتی نوں نویں سرےتوں چیتا کردا اے جد کہ سفرنامے وچ سفر نویں سرےتوں طے کردا اے۔ لکھاری سفر کردیاں اپنی سہولت لئی گلاں نوٹ کرلیندا اے تاں جے سفرناما لکھدیاں کوئی گل بھل نہ جاوے جد کہ ہڈ بیتی اوس نوں اپنی یاد سہارے لکھنی ہوندی اے جس پاروں جیون بارے سبھ کجھ اوس نوں چیتا نہیں ہوندا تے اوہ کئی گلاں چھڈ دیندا اے۔ ہڈ بیتی لکھن والا کئی وار لکھدیاں سوچ وچار وچ پیا رہندا اے کہ اوہ زندگی دا کوئی سچ ساہمنے لیاوے یاں چھڈ دیوے کیوں جے حیاتی دے بہت سارے سچ تاں بندا اپنے آپ توں وی لُکان دی کوشش کردا اے پر سفرنامانگار بڑی آسانی نال ہر گل پڑھنہاراں نال سانجھی کرلیندا اے۔ ہڈ بیتی وچ کوشش ہوندی اے کہ لکھاری نوں سمجھیا جاوے پر سفرنامے وچ جس علاقے دا لکھاری نے سفر کیتا ہوندا اے، اوہناں تھاواں، اوتھوں دی تہذیب وتمدن تے لوکاں بارے جانکاری دین تے زور ہوندا اے۔

سفرنامے تے ہڈ بیتی دی ایس سانجھ دے بعد جدوں اسیں پنجابی سفرنامیاں وچ ہڈ بیتی دے پکھاں دی بھال شروع کرنے آں تاں سانوں تقریباً سفرنامانگار کول ای ہڈ بیتی دے عنصر وکھائی دیندے نیں۔ کسے کول ایہ رنگ ذرا مدھم نیں تے کسے کول نہ صرف اُگھڑ کے ساہمنے آوندے نیں سگوں

سفرناما اجنیاں حداں ٹپ کے بڈیتی دے علاقے وچ جا داخل ہوندا اے۔ پنجابی دے پہلے سفرناما نگار بھائی کاہن سنگھ نابھا کول بھاویں ہڈبیتی دے رنگ بھتے اُگھڑویں نہیں پر فیروی اوہناں دی کتاب بھائی کاہن سنگھ نابھا دے پرکاشت سفرنامے وچ اسیں ہڈبیتی دے کئی رنگ بھال سکدے آں۔ سفرناما سانوں دسدا اے کہ بھائی کاہن سنگھ نابھا ریاست پٹیالا دے مہاراج دے کارخاص سن تے اوہناں دے حکم اُتے ای لندن گئے سن تاں جے ریاست پٹیالا دے کھس گئے علاقیاں دا کیس لڑسکن۔

انج ای لعل سنگھ کملا اکالی دے سفرنامے "میرا ولایتی سفرناما" وچوں وی کئی تھاواں اُتے آپ بیتی جھاکن لگ پیندی اے۔ خاص طور اُتے اوہناں اپنی بیوی تے بچیاں بارے بھرویں جانکاری دتی اے۔ فیر اوہ لندن دی پڑھائی دے ویروے دسدیاں نجی زندگی دیاں کئی گلاں وی سفرنامے دا حصا بنا دیندے نیں۔

ڈاکٹر شیر سنگھ ہوراں دے سفرنامے "دیس پردیس" نوں پڑھیئے تاں پتا لگدا اے کہ ڈاکٹر شیر سنگھ اک مذہبی انسان سن۔ اوہ تھاں تھاں اُتے گُرو دی بانی دا پاٹھ کردے دسدے نیں۔ گُرودواریاں وچ لیکچر دیندے نیں۔ اوہ اپنی بیوی نوں جہاز وچوں خط لکھدیاں اوہناں سبھناں کتاباں دی تفصیل وی لکھ دیندے نیں جہڑیاں اوہناں نے پڑھیاں سن۔ فیر ڈاکٹر ہوراں کیوں جے سفرناما اپنی بیوی دے ناں چٹھی دی شکل وچ لکھیا اے جس پاروں ذاتی زندگی دے کئی حوالے وی ایہناں خطاں وچ موجود نیں۔

تارا سنگھ دی کتاب "فرانس دیاں راتاں" وچ ہڈبیتی تے سفرناما نال نال ٹردے نیں۔ لکھاری دے والد ہندوستانی فوج وچ میجر سن جس پاروں اوہدا بچپن وکھ وکھ فوجی چھاونیاں وچ گزریا۔ ایس کتاب دے سولھاں باب نیں جہناں وچوں چار باباں وچ اوہ اپنے بچپن تے لڑکپن نال جُڑیاں شرارتاں تے فوجی حیاتی دیاں اکھیں ویکھیاں کہانیاں بیان کردے نیں۔ ایہ چارے باب ہڈبیتی دے زمرے وچ آوندے نیں تے پنجویں باب توں سفرناما شروع ہوندا اے۔

تارا سنگھ جی 1914ء توں 1918ء تیک پہلی عالمی جنگ وچ انگریزاں ولوں رلت کرن گئے سن۔ اوہناں مصر، فرانس، فلسطین، ترکی تے یورپ دے دُوجے ملکاں وچ انگریز فوج نال رل کے جرمنی تے اوہدے اتحادیاں نال لڑائی لڑی سی۔ فرانس اپڑن تیک دا ذکر اوہناں مختصراً لکھیا اے۔ فرانس اپڑن توں بعد سکھ تے ہندو فوجیاں دے ساہمنے کھان پین مسئلا بن جاندا اے۔ کیوں جے:

"سانوں سکھایا گیا سی کہ کسے دے ہتھاں دی رنھی پکائی جاں کسے نال چھوہی چیز کھان کر کے سکھی مذہب نشٹ ہو جاندا اے۔"(1)

بلراج ساہنی اپنے سفرنامے "میرا پاکستانی سفرناما" وچ لاہور توں اُڈ جھنگ، سرگودھے، بھیرے تے راولپنڈی دا سفر کردا اے۔ لاہور گورنمنٹ کالج وچ پڑھائی سمے اوہناں دیاں یاداں داحصا

بنیا سی۔ بھیرے اوہدے وڈیریاں دا صدیاں پرانا گھر سی جتھے اوہناں اپنی عمر دے کئی سال بتائے سن۔ خاص طور اُتے گرمیاں دیاں چھٹیاں اوہ ایسے گھر گزاردے سن تے راولپنڈی دا چھاچھی محلا جتھے اوہ جمے، پلے، ویاہے تے جتھے اپنی محبوب تیوی دموں نال حیاتی دے مُڈھلے حسین دن گزارے۔ ایہ سفر ایہناں تھاواں نوں مُڑ کے ویکھن لئی کیتا گیا سی تے اوہ جس تھاں وی اپڑدے نیں، پچھلیاں یاداں اوہناں دے نال نال ٹُر پیندیاں نیں۔ ایس سفرنامے نوں بلراج ساہنی دے جیون دی پچھل جھات کہہ لیا جاوے تاں کوئی حرج نہیں، کیوں جے ایس سفرنامے وچ بڑی تے سفرنامانج اک ہِک ہوندے نیں کہ دوہاں نوں نکھیڑنا اوکھا ہو جاندا اے۔ اوہ لاہور دیاں سڑکاں اُتے پھردے اپنی اوس محبوبا نوں یاد کردے نیں جہڑی اوہناں نال اُدھلن لئی تیار ہوندی اے پر اوس وچاری دا واہ ساہنی نال پیا سی، کسے جٹ نال نہیں جس پاروں کہانی وچے رہ جاندی اے۔ ٹرین وچ بیٹھیاں اوہناں نوں اوہ سفر چیتے آیا جدوں اوہ اپنی پتنی دموں نال راولپنڈی توں لاہور ڈراما ویکھن آئے۔ واپسی اُتے اپنی ویاہی پتنی نوں ریل دے زنانا ڈبے وچ بٹھا دتا۔ کسے سٹیشن اُتے اوہنوں ویکھن آئے تاں زنانا ڈبا خالی سی۔ ایدھر اودھر ویکھدا ای رہے سن کہ گڈی ٹُر پئی تے اوہ کاہلی نال اپنے ڈبے وچ سوار ہو گئے تے اگلے سٹیشن تیک کئی وہماں وچ ڈُبدے تردے، اپنے آپ نوں ملامت کردے رہے۔ اگلے سٹیشن اُتے جدوں اوہناں ہور ڈبے ویکھے تاں اک دُوجے زنانا ڈبے وچ دموں موجود سی۔ ڈبے وچ صرف دو زنانا سواریاں رہ جان پاروں اوہناں دُوجی سواری نال رَل کے ڈبا بدل لیا سی۔

گرچرن سنگھ سگو دے سفرناما "جڑھاں دی پرکرما" وچ اوہ اپنا ماضی بھالدے دِسدے نیں۔ اوہ پاکستان وچ اپنا پنڈ تے اپنا گھر ویکھن آئے سن۔ سفرنامے وچ اوہ اپنے پنڈ چک نمبر 58 گ ب تحصیل جڑانوالا، ضلع لائل پور اپڑن دی کہانی آکھدے نیں۔ اوہ جڑانوالے توں تانگے اُتے بہہ کے اپنے پنڈ ول سفر کردے نیں تے راہ وچ اوہناں دیاں سوچاں اوہناں نالوں وی تیز پندھ کردیاں نیں۔ اوہناں نوں اپنے باپو دے ویاہ تے وجدے واجے وی سنائی دیندے نیں۔ اپنی ماں وی چیتے آوندی اے تے اوہدیاں سہیلیاں وی تے اوہناں دے پیو دے بیلی وی یاداں دا بوہا کھول بہندے نیں۔ جدوں پنڈ اپڑدے نیں تاں جہنوں جہنوں پتا لگدا اے، اوہ نسیا لگا آوندا اے۔ اوہناں دے بچپن دے بیلی، اوہناں دی ماں دیاں سہیلیاں، اوہناں دے پیو دے یار مِتر، سارے ای اوہناں دی راہ وچ اکھاں وچھا دیندے نیں تے بجھے لوک اوہناں دے بچپن تے اوہناں دی ماں دیاں گلاں کردے نیں، جہدے نتیجے وچ بڑی دے کئی تت سفرنامے وچ اُلردے نیں۔ پاک بھارت دے واسیاں جہناں اک دُوجے دے ملک دے سفر کیتے نیں، اوہناں دیاں لکھتاں وچ سنتالی ونڈ دے کرب بدو بدی کٹھے ہو گئے نیں۔ گرچرن ہوراں دی وڈھ ٹک دے ذکر نوں ضروری سمجھدیاں ایہنوں سفرنامے دا حصا بنایا اے۔ اوہناں ہجرت

ویلے سگو دی ماں دے چلھے اُتے رِجھدی ہانڈی چھڈ کے، بلدا چلھا چھڈ کے نس جان دی گل بڑی حق لکھی اے۔اوس ویلے تاں دُوجے ملک وچ پھسے ہر جی نوں اپنی جان بچان دی فکر سی۔ نہ کسے ڈنگر سانبھے سن تے نہ گھروں نقدی چکی سی، بس بال سنبھالے سن۔گرچرن سگو دے پاکستان توں ٹُرن دے اک سال بعد اوہناں دی ماں جی نوں کینسر ہو جاندا اے۔سگو جی اوہناں دا علاج تاں کروا ای رہے سن پر اوہ پاکستان وچ اپنا چھڈیا گھر ویکھن تے گردوارا جنم استھان ننکانا صاحب جاون دی خاہش کردے نیں۔ 1979ء وچ ماں دی صحت سنبھلن تے اوہ اپنی ماں جی نوں لے کے فیر پاکستان آوندے نیں۔ لاہور وچ سلیم خاں گمی تے نذیر احمد قریشی اوہناں دے میزبان بن دے نیں تے نذیر احمد قریشی نال اوہ ننکانا صاحب تے چک نمبر 58 تحصیل جڑانوالا جاندے نیں۔سگو دی ماں کرتا رکور ننکانا صاحب متھا ٹیکدی اے تے چک نمبر58 وچ اپنیاں سہیلیاں چنتے تے بھولی نوں ملدی اے۔اپنے گھر وچ پیر پاوندی اے تے فیر اوہ واپس پرت آوندے نیں۔واپس لندن آون دے کجھ چر بعد ای کینسر اپنا کم کر جاندا اے۔سگو جی اپنی بی بی جی دی ارتھی نوں کندھا ویندیاں سوچدے نیں کہ اوہناں اپنی ماں دی اخلی سدھر تاں پوری کرای دتی سی۔انت تے چنتے دے اللہ نوں پیارے ہو جان دا ذکر وی کردے نیں۔

ایس سفر دے سارے حال دُکھ دی کیفیت وچ ڈُبے ہوئے نیں۔سگو دی ماں دی بیماری تے کینسر پاروں ساہمنے نظر آوندی موت دا ذکر تے فیر اپنے پنڈ جا کے چنتے، بھولی تے کرتار کور دے 32 سال بعد ملن تے اکھاں وچ وگن والے اتھرو ایس سفرنامے نوں پاکستان دی یاترا نہیں سگوں دُکھاں دی کہانی بنا دیندے نیں۔سفرنامہ اخیر اُتے المیا دا رُوپ دھار لیندا اے۔گورچرن سنگھ سگو اپنے دُکھ نوں اپنے جذباتی ڈھنگ نال بیان کردے نیں کہ پڑھنہار اوہناں نال ای دُکھی ہوندے نیں۔چیکاں تے فریاداں پڑھن والیاں دے دل چیردیاں نظر آوندیاں نیں۔

ہربھجن سنگھ ہُندل جڑانوالے دے پنڈ بنڈالا دے جم پل سن۔اوہناں دے سفرنامے "محبت دا سفرنامہ" وچ تھاں تھاں اُتے پنڈ دیاں یاداں تے پنڈ دے لوکاں دا ذکر چھایا ہویا اے۔نثر دے نال نال اوہ شعراں وچ پنڈ دیاں یاداں نوں تازہ کردے نیں۔

پچھلے تناں سفراں وچکار ادبی گلاں باتاں توں اَڈ اِک ہِک' اِک خاہش تے اک سدھر دا اوہناں نے تھاں تھاں اُتے ذکر کیتا اے تے اوہ خاہش اے اپنا پنڈ ویکھن دی پر کسے وار وی کوئی سربندھ نہ بنیا۔اوہناں دی شاعری وچ وی تھاں تھاں اُتے ایس پنڈ دا ذکر ملدا اے:

سانوں پنڈ پچھلا بھورا بھلدا نہ
اجے تیک وی یاد ستائی جاوے
گلیاں ڈنڈیاں، پیلیاں، رُکھ، بوٹے

مہک صندلی پوناں وی آئی جاوے
خوشبو ونڈوی جھکدی پون نچی
ساڈی رُت اندر گیڑے لائی جاوے

پنڈ جان دی ایس سدھر تے پنڈ دی محبت نے اوہناں توں اکھوایا سی:

مینوں جان دا مل گیا کدے موقع
ادھی رات وی پنڈ پچھان لاں گا
لے آگیا گھر دیاں ماکاں توں
کنکا کنکا مکان دا چھان لاں گے

پر ایس سفر دے دوران اوہناں ساریاں توں پہلا کم اپنے ایس پنڈ نوں ویکھن دا کیتا تے پنڈ اپڑ کے "اج میں ثموجھانا ہویا اپنے ہی پنڈ وچ بھونتریا کھلوتا لوکاں کولوں اپنے گھر دیاں نشانیاں پچھ رہیا سی۔ ایہ حالات دی کیسی ونڈ ہے سی۔ اتہاس دا کیسا دُکھانت۔"(2)

"میں ایویں ویکھیا پاکستان" بلدیو سنگھ دا سفرنامہ اے۔ سادھو کے توں لنگھدیاں بلدیو سنگھ نوں اپنی ماں دی سہیلی فاطمہ (جس ہجرت ویلے سادھو کے اپنے رشتے داراں کول جان دی گل کیتی سی) یاد آجاندی اے جہڑی ہجرت ویلے اپنا چرخا بلدیو دی ماں دے حوالے کر آئی سی تے بلدیو سنگھ دی ماں اپنے مرن تیک ایس چرخے نوں سانبھ سانبھ رکھدی رہی۔ فاطمہ تے ماں دی دوستی دے ذکر دے نال نال اوہ اپنی ماں دا ذکر وی محبت نال اُلیکدے نیں۔ اوہناں دی گھر والی، بچے تے بھرجائیاں دا ذکر وی آوندا اے۔ بڈھی سس تے نوہاں دی نفسیات ول اشارے کرن دے نال نال بلدیو سنگھ دی ماں، نوہاں تے بچیاں تناں نسلاں دے جذبیاں تے احساساں دیاں کئی تصویراں وی ایہناں یاداں وچوں ابھردیاں نیں۔

"جگ جیوندا رشتا مٹی دا" سادھا سنگھ وڑائچ دا سفرنامہ اے۔ ایس کتاب دے دو حصے نیں۔ پہلے حصے نوں ہڈبیتی وی کہیا جا سکدا اے جہدے وچ اوہناں اپنے خاندان دے پنڈ ٹھاکر کے وڑائچ ضلع گوجرانوالا توں ہجرت کر کے بھارت اپڑن دی کہانی لکھی اے۔ اوہناں دی ماں دی مہانتا دسن دے بعد اپنی ماں دا تعارف کروایا اے۔ فیر اپنی ماسی امر کور دے گھر پلن دی کہانی چھوہی اے۔ ایہ ماسی ساروکی چیمہ، تحصیل وزیر آباد، ضلع گوجرانوالا وچ رہندی سی تے 1947ء دی ونڈ ویلے ایہ بھارت جان دی تھاں پاکستان رہ پئی تے اسلام دھرم قبول کر لیا۔ لکھاری نے اپنے ساروکی رہندی ماسی ماسڑ دے اسلام قبول کر کے پاکستان رہن تے اپنے ماں پیو دے وختاں نال بے سروسامانی دے عالم وچ بھارت

ABSTRACTS

1- Dr. Arshad Mehmood Nashad

Punjabi Manuscripts in Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library (A brief introduction)

Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library holds a prominent place among private libraries of Pakistan owing to its rare collection of manuscripts. The library is situated at Makhad, a historical town of District Attock, on the Eastern bank of River Indus. The founder of the library was Moulana Muhammad Ali Mukhadi, the spiritual disciple of Hazrat Khwaja Peer Pathan. Moulana Muhammad Ali was an accomplished poet of Persian and Punjabi and an eminent mystic. The successors of Moulana Muhammad Ali not only preserved the treasures of this library but also continued to add many manuscripts and other published material to its existing repository. The total number of published books in this library is more than thirteen thousand and there are more than twelve hundred manuscripts of Arabic, Persian and Punjabi. In this article, a detailed list of Punjabi manuscripts in Moulana Muhammad Ali Mukhadi Library is presented.

Keywords: *Muhammad Ali Mukhadi, Library, Manuscripts, Poetry, Fiqa, Abdulah Lahori, Lines, Script, Paper, Subject, Begning, End, Written date, Place, Kaatib.*

2- Dr. Mehmood-ul-Hassan Bazmi

Tafseer Bilrai: Example in Quranic Explanation Literature in Punjabi

The Quranic translations and Commentaries were started in Persian and Urdu languages earlier but in Punjabi this tradition was very common in the second half of the nineteenth century. This tradition was started with the aim to familiarize the Punjabi people with the study and understanding of the Holy Quran. This article deals with the analytical study of "Tafseer Dilpazeer" by Molvi Muhammad Dilpazeer is presented.

Keywords: *Quran, Translation, Commen, Taries, Punjabi, Muhammad Dil Pazeer, Opinion.*

3- Dr. Ibad Hussain

Travelogue: A Shade of Autobiography

This article described the aspects of travelogue & its objects in many ways. In various countries the happenings occur become the part of the travelogue. The narrator has totally described the essence of Punjabi travelogue which makes the readers understanding.

Keywords: *Travelogue, Autobiography, Life, Childhood, India, Punjab, Pakistan, Abroad, Land, Memories, Progressive writer.*

4- Dr. Amjad Ali Bhatti

A brief analysis of Punjabi Linguastic Research

Punjabi is one of the major languages of the world. It was the fulfillment of Imperialist ambitions of Britisheir when they started research and creative work on Indian languages. However, directly or indirectly, Punjabi

language was benefited by their work. Soon after the partion of India, eastern Punjab was further divided into three provinces due to the conflict between Hindus and Sikhs. Although, this conflict was not on the basis of Linguistics, however, Sikh people did hard work for the promotion of their language and established Punjabi University, Patiala and Language Departments at various districts. Today in both eastern and western Punjab and all over the world, serious work on Punjabi linguistics is being done. The said research article is humble work towards compilation of the above work.

Keywords: *Punjabi, Language, Lingustices, Research, Wiliam kerry, Dialectic, Phonology, Morphology, Syntex, Semantix, Dictionavies, Lexicography, Scripts, Phonological.*

5- Fouzia Hanif

Resistance Themes in Punjabi Novel

Historical Perspective of Punjabi novels shows that the Punjabi nation has always been resisting against the internal and external conspiracies. The punjabi novelists discussed social, political, economic, moral, religious, historical and cultural resistance of the society in their novels. They not only described the causes of resistance but also its effects on society. In Punjabi novels, different aspects of resistance express the behaviour of whole Pakistani nation.In this way these novels consist of strong thematic and artistic resistance approach.

Keywords: *Novel, Life, History, Punjab, Resistance, Social, Political, Psychological, Problems, Effects, Common man, Culture, Story, Costums, Traditions, Martial Law.*

6- Dr. Naveed Shahzad

Neuclassical Period of Punjabi Poetry and Long Order Poem: A Note

This artical introduces with the era of new classical punjabi poetry. The scholar described long subsection and narrative poem called 'canto' in english and Taweel or Lammi Nazam in Punjabi in the light of Massnavi, which was the favourit field of expression of poets for telling and expressing long stories. He explained the journey of poetic trends and standards in twentieth centery, and named this 'Leaver and Linker Poem' of middle period (new classical period). He declared that these poems are important part of this poetic chain.

Keywords: *Neoclassical, Long order Poems, Poetics, Anciant, Tradition, Freedom, Partitions, Style, Genre, Folk, Creative, Form, Trends, Linker, Leaver, Middle Period.*